

OCJENE I PRIKAZI

Esad Duraković, *THE POETICS OF ANCIENT AND CLASSICAL ARABIC LITERATURE: ORIENTOLOGY*, prijevod na engleski jezik: Amila Karahasanović, Routledge, London and New York, 2015, 262 pp.

Često se čuju glasovi kako inostrani izdavači izbjegavaju objavljivanje prijevoda naučnih djela napisanih na "malim jezicima". Katkada se kao razlozi za to navode uskogrudost velikih izdavačkih kuća i ekonomski aspekt, a katkada izuzetno strogi naučni i stručni principi koje ove kuće poštuju i u čijoj odbrani ne uzmiču. Čak i nakon što se premoste jezičke prepreke prijevodom djela na neki od svjetskih jezika, vrata renomiranih kuća ostaju čvrsto zamađana. Rijetko se otškrinu, a još rjeđe širom otvore čak i onim djelima čiju je posebnu vrijednost već prepoznala domaća čitalačka javnost.

Prebogat život djela *Orijentologija: univerzum sakralnoga teksta*, objavljenog prvi put 2007. godine u izdanju sarajevske izdavačke kuće Tugra, a potom i u prijevodima na arapski (*Ilm alšarq*) i engleski jezik (*Orientalology: the Universe of the Sacred Text*) u izdanju Fondacije za poetsko stvaralaštvo Abdulaziz Saud alBabtain, krunisan je na najljepši način. Naime, nedavno je ovo djelo doživjelo još jedno izdanje na engleskom jeziku pod naslovom *The Poetics of Ancient and*

Classical Arabic Literature: Orientalology u okviru biblioteke "Culture and Civilization in the Middle East" prestižne izdavačke kuće Routledge. Ova kuća nastoji objavljivati najvrjednija djela autora svjetskog ugleda, djela iz oblasti humanističkih i društvenih nauka koja su aktuelna, inovativna, pionirska u istraživačkim rezultatima, recenzirana i od suštinskog značaja za biblioteke i istraživače širom svijeta. Činjenica da je Esad Duraković član Arapskih akademija nauka u Damasku i Kairu, Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, laureat prestižne međunarodne nagrade Sharjah za doprinos arapskoj kulturi koju dodjeljuje UNESCO, prevodilac temeljnih djela arapske književnosti i *Kur'ana* te autor zavidnog broja knjiga i radova koji se bave književnohistorijskim i stilističkim pitanjima, bila je najbolja preporuka za objavljivanje ove knjige koja nudi originalno tumačenje arapske poetike i drugih važnih aspekata arapske kulture.

Formalni sadržaj djela uređen je prema strogim metodološkim načelima najcjeljenijih izdavačkih kuća. Nakon uvodnih razmatranja (*Preliminary considerations*), predgovora izdanju na engleskom jeziku (*Preface to the English-language edition*), kratkog predstavljanja autora (*About the author*) i uvoda (*Introduction*) slijedi šest glavnih poglavlja: *Poetics of the Arabesque* (Poetika arabeske),

The deductive poetics of the Qur'an (Deduktivna poetika Kur'ana), *The Qur'anic Text's advance on tradition* (Pohod kur'anskog Teksta u tradiciju), *The simile in Old Arabic poetry: a world at a distance* (Figura poređenja u staroj arapskoj poeziji: svijet na distanci), *The Qur'anic metaphor: the world within* (Kur'anska metafora: svijet iznutra) i *Maturation of post-Qur'anic poetics and literary tradition* (Stasanje postkur'anske poetike i književne tradicije). Na kraju slijede bibliografija (*Bibliography*), preporuke za dalje čitanje (*Further reading*), indeks imena (*Name index*) i indeks pojmova (*Subject index*).

Brojna pitanja vezana za orijentalno-islamsku poetiku i kulturu u ovoj knjizi osvijetljena su na originalan i nov način. Autor se odvažio na specifičan pristup naznačenoj tematici koji je doveo do zaključka da je kur'anski Tekst ishodište prema kojem se određuje svekolika postkur'anska književnost i umjetnost, te da je kao stožerni tekst stare arapske književnosti utjecao i na razvoj drugih književnih i umjetničkih formi. Stoga se stvaranje arapske književnosti nameće kao posebna egzegeza sakralnog Teksta. Takav zaključak se postavlja kao plodonosan podsticaj različitim kulturnim krugovima na promišljanje specifičnih obilježja arapske poetike koja je postavljaju u komplementaran odnos sa zapadnom.

Upravo o različitim iskustvima književnosti koja imaju čitaoci zapadnog i orijentalnog kruga autor govori u prvom poglavlju naslovljenom *Poetics of the Arabesque*. Duraković govori o arabeski kao estetičkom principu na kojem počivaju predstavna djela stare i klasične arapske književnosti

i *Kur'an*, postulatu koji ne poznaje linearno razvijanje vremena i prostora zbog čega uglavnom izostaje razumijevanje ovih djela na Zapadu i zbog čega se ona nerijetko negativno vrednuju.

Drugo poglavlje naslovljeno *Deductive poetics of the Qur'an* autor je posvetio intertekstualnosti kur'anskog Teksta koji stupa u žive odnose sa tradicijom i u nju uranja, neke forme afirmirajući, druge prevladavajući, čime se potvrđuje autorova tvrdnja da je "*Kur'an* djelo konteksta".

Kontekstualnosti *Kur'ana* autor je posvetio i naredno poglavlje *The Qur'anic Text's advance on tradition* u kojemu govori o suočenju *Kur'ana* s poezijom na ideologijskoj i formalnoj razini. S tim u vezi, autor tvrdi da *Kur'an* uspostavlja nove poetičke postulate, pri čemu ne dokida tradicionalne forme, nego ih prevladava. Autor, dakle, ne odbacuje u potpunosti redukcionističko, tradicionalno tumačenje *i'džaza* kao nadnaravnosti forme, jezika i stila sakralnog Teksta, već ga razvija shvatajući *i'džaz* kao idealni model, kao proces koji se realizira u drugim formama.

U narednim poglavljima, *The simile in Old Arabic poetry: a world at a distance* i *The Qur'anic metaphor: the world within*, autor govori o prirodi poređenja i metafore, koji dominiraju u različitim periodima arapske poezije. Tradicionalno se prijeislamska književnost posmatrala kroz leće filologa, i često predstavljala kao "materijalistička" u smislu da je to poezija kojoj nedostaje imaginacije. Autor insistira na terminu *realističnosti* prijeislamske poezije u kojoj se figura poređenja razvila kao idealno sredstvo

opisa. Duraković smatra da je *Kur'an* donio silovit metaforički obrat i arapskom pjesniku podario raskošni svijet metafore. *Kur'an*, dakle, dokida realistično poimanje svijeta i otkriva svijet onostranosti koji se spoznaje samo posredovanjem metafore.

Posljednje poglavlje, *Maturation of post-Qur'anic poetics and literary tradition* zahvata cijeli niz različitih poetoloških tema među kojima se naročito važnom čini prevladavanje neadekvatne periodizacije arapske književnosti. Autor odbacuje davno uspostavljenu hronološku periodizaciju i nudi novu periodizaciju zasnovanu na književnoestetskim kriterijima. Duraković se u ovom poglavlju osvrće i na pitanja originalnosti i književne "krađe", filološke poetike i njenog univerzalizma, tradicije kao vrela motiva itd.

Ova knjiga na posve jedinstven i originalan način opisuje arapsku književnost kao izrazito koherentnu u poetskom smislu, ističe njenu posebnost i redefinira specifičan odnos koji ona ostvaruje s kur'anskim Tekstom. Autor sadržajem ove knjige "poziva" zapadnog čitaoca da principe arapske poetike shvati preko modela čije teorijske postavke leže u tumačenju arapske književne tradicije pristupom imanentnim orijentalno-islamskoj kulturi. Dakle, poziva ga da arapsku književnu tradiciju procjenjuje iznutra, a ne komparacijom s drugim književnim tradicijama. Taj poziv odjekuje u drugom dijelu naslova, terminu *orijentologija* kojeg je skovao sam autor kako bi se, kako navodi, distancirao od ideološki kontaminiranih termina *orijentalizam* i *orijentalistika*.

Objavljivanje ove knjige u izdanju izdavačke kuće svjetskog glasa

Routledge svijetao je i uzbudljiv događaj u sumornoj naučnoj stvarnosti naše zemlje i predstavlja priznanje izuzetno vrijednom doprinosu Esada Durakovića izučavanju arapske književnosti i poetike. Ovim činom autorova naučna pregnuća i postignuća sada su predstavljena naučnim, obrazovnim i stručnim zajednicama širom svijeta i istraživačima arapske književnosti i arapsko-islamske kulture uopće. Nema sumnje da će knjiga koja je riznica originalnih odgovora na mnoga pitanja arapske poetike nametnuti i otvoriti mnoga druga, potaknuti diskusije i dijalog i biti bezvremeni prilog razumijevanju Drugog.

Amra Mulović

Muḥammad M. al-Arnā'ūt, WAQF AL-MAR'A FĪ 'ĀLAM AL-ISLĀM. MUQĀRABA ĞADĪDALIMAKĀNA AL-MAR'A FĪ AL-MUĠTAMA', Ğadāwil, Bayrūt, 2014, 237 p.

Jordanski profesor Muḥammad M. al-Arnā'ūt je izuzetno produktivan naučnik koji je nedavno ponudio javnosti zanimljivu studiju o ženskom vakufu u muslimanskom svijetu, pod navedenim naslovom. Karakteristično je za ovoga autora posebne erudicije i stvaralačke snage da revnosno prati i prezentira, između ostaloga, povijest Balkana, ali sam u većem broju njegovih studija i naučnih članaka mogao zapaziti da također revnosno prati aktualna zbivanja u balkanskim zemljama općenito.

Njegovo poznavanje jezika naroda s tih prostora predstavlja važno naučno preimućstvo jer ima neposredan uvid i u prošlost i u suvremenost tih naroda, naročito naroda koji su pripadali zajedničkoj socijalističkoj Jugoslaviji. U tim kontekstima je Bosna i Hercegovina često prisutna u al-Arnā'ūtovim istraživanjima, budući da je ona bila i ostala dio povijesnih i aktualnih regionalnih procesa. Nije mi poznato da postoji u cijelom golemom arapskom svijetu autor koji makar i približno ažurno i kompetentno kao al-Arnā'ūt predstavlja (u) arapskom svijetu povijest i suvremenost balkanskih zemalja.

Jedna od posljednjih al-Arnā'ūtovih studija, koja je predmet ovoga prikaza, zahvaća na nov način relativno staru i poznatu istraživačku oblast – vakufe u muslimanskome svijetu. Dakle, o vakufima je napisano mnoštvo radova u svijetu pa tako i u Bosni i Hercegovini, ali se većina njih – prema mojim saznanjima – odnosi na vakufe pojedinačno, premda ima, naravno, i izvjestan broj "sintetskih" studija. No, specifičnost, ili novinu al-Arnā'ūtove studije vidim u tome što se ona ne bavi vakufima općenito već eminentno i specifično ženskim vakufima u muslimanskome svijetu. To je jedan aspekt značajne novosti u ovoj oblasti, a drugi aspekt sadržan je u tome što je *ženski vakuf* predstavljen u njegovoj povijesnoj vertikali – od najranijih vremena islama preko njegovih najmoćnijih i najvažnijih povijesnih razdoblja ka moderne dobi. Drugim riječima, ova studija je sintetski zahvat u istraživanju *ženskog vakufa* kroz povijest islama, odnosno muslimanskih društava. Pri tome treba ukazati na još jednu odliku studije. Naime, autor ne obrađuje, ne

predstavlja *ženski vakuf*, recimo, samo u arapskom svijetu, niti u samo jednoj regiji, nego u orijentalno-islamskome univerzumu. Razumije se, u tako obuhvatnom pristupu nije moguće (to i nije autorov cilj) pobrojati sve vakufe u jednoj studiji već neke koji bi se mogli smatrati predstavnicima, ili se mogu svrstati u naročite zadužbinske znamenitosti. Osnovni cilj studije zapravo je, prema mome razumijevanju, "markiranje" *ženskog vakufa* kao takvog u orijentalno-islamskoj kulturi i uvjerljivo predstavljanje ideje *ženskog vakufa* u toj kulturi. U skladu s tim, uglavnom su naslovljena i poglavlja al-Arnā'ūtove knjige – prema historijskim razdobljima (uz povremeno imenovanje znamenitih vakufa):

"1. Vakuf kao ukazatelj na položaj žene u muslimanskome svijetu: abbasidska država kao primjer (750.-1258.)" (str. 17.-42.); "2. Ženski vakuf: da li je on jedna od karakteristika fatimidskog Egipta (969.-1171.)..." (str. 43.-54.); "3. Ženski vakufi i njihova uloga u novom naučnom preporodu tokom seldžučkog razdoblja u Damasku (1075.-1174.)" (str. 55.-65.); "4. Ženski vakufi u Damasku u ejjubitskom periodu i njihova uloga u naučničkom životu (1174.-1260.)" (str. 67.-77.); "5. Doprinosa žena vakufima u državi Banū Rasūlau Jemenu (1228.-1454.)" (str. 79.-101.); "6. Vakufnama Šahdidar, žene Gazi Husrev-bega u Sarajevu u šesnaestom vijeku" (str. 103.-128.); "7. Novčani vakuf u Jerusalimu u početku osmanske vladavine: osvrt na učešće žene tokom 1596.-1616." (str. 129.-142.). Posebno poglavlje u knjizi nosi naslov "Neke civilizacijske manifestacije islama u Bosni i Hercegovini: novčani vakuf u Mostaru i učešće žene u njemu" (str. 147.-165.).

U drugom dijelu knjige al-Arnā'ūt predstavlja neke posebno važne publikacije o vakufima u muslimanskome svijetu pa tako kroz njih predstavlja i posebno važne vakufe.

Ističući svoje polazne istraživačke pozicije, autor upozorava, s pravom, da čak i u islamskoj tradiciji preovlađuje uvjerenje da je vakuf eminentno "muška institucija", ili "muška privilegija". Međutim, istraživanja pokazuju da je to uvjerenje neosnovano jer su žene oduvijek u muslimanskim društvima značajno participirale u osnivanju vakufa, o čemu jasno svjedoče već i sami naslovi u al-Arnā'ūtovoj studiji. On ukazuje, u tome kontekstu, kako u islamu u tom pogledu nema razlike između muškarca i žene. Odnosi prema *ženskom vakufu* – zaključuje autor – mogli su se razlikovati u pojedinim dijelovima muslimanskoga svijeta u skladu s različitim kulturalnim standardima (s obzirom na heterogenost toga svijeta), a ne prema vjerskim normama (str. 9., 12.).

Drugi dio al-Arnā'ūtove knjige (str. 167.-234.) posvećen je studijama od posebnog značaja a koje obrađuju pitanje vakufa u muslimanskome svijetu.

Zanimljiva je polazna ideja al-Arnā'ūtove studije o *ženskom vakufu* i zaključci koje autor u vezi s tim izvodi. Naime, danas su u onome dijelu čovječanstva koje zovemo Zapadom, ili tzv. zapadnim demokratijama, raširene predrasude o tome da je pozicija žene u muslimanskim društvima, odnosno u islamu – kako u njihovoj povijesti tako i u suvremenosti – izrazito negativna, rodno diskriminirajuća. Stereotipi o tim društvima teško se prevladavaju, ukoliko se uopće prevladavaju. Al-Arnā'ūt upravo primjerom institucije vakufa u

povijesti pokazuje kako je riječ o predrasudama, ili o svojevrsnim krivotvorenjima, jer egzaktnom argumentacijom dokazuje kako su vakifi veoma često bile upravo žene, i to od najranije povijesti islama. Takva historičarska argumentacija – izvedena u ovoj knjizi pouzdano i s velikom akribijom – afirmira poziciju žene u islamu, poziciju koja jest rodno posebna, ali nipošto nije diskriminirajuća ili ponižavajuća u odnosu prema poziciji muškarca. Nije mi poznato da se do sada pojavila ovako obuhvatna studija o *ženskom vakufu*. Štaviše, u ovoj mojoj analizi, kao i u naslovu al-Arnā'ūtove knjige, sama sintagma *ženski vakuf* zapravo je "stanovište sadašnjosti" s kojeg se vrši podjela na *muški* i *ženski* vakuf. Podjela, implicirana ovom sintagmom, u sebi je paradoksalna jer se u prvi mah čini kako afirmira "*ženski* vakuf" kao instituciju, kao ideju, ali u samoj biti stvari, sama po sebi, ona implicira rodnu podvojenost. Studija pokazuje da u povijesti vakūfā nije bilo takve podvojenosti, niti je ona inherentna islamu. Krajnje jednostavno a tačno kazano – vakuf je vakuf.

Drugi važan zaključak koji proizlazi iz al-Arnā'ūtove studije jeste to da je žena, u načelu, bila vrlo aktivan subjekt u stalnoj *izgradnji* muslimanskoga društva. Naime, treba imati u vidu ogroman značaj vakūfā u muslimanskim društvima, da su oni bili institucije naročitog značaja i da su bili relativno omasovljeni, da su uglavnom predstavljali stožerna mjesta u orijentalno-islamskoj kulturi, odnosno u različitim a vitalnim segmentima te kulture kojima je ona naprosto pulsirala. Vakufi nisu predstavljali hirove ili eksczesna djela bogatijih ljudi, pa prema

tome nisu bili kulturalno i socijalno suvišni, već upravo obrnuto: osnivani su u onim segmentima jednoga društva u kome će biti optimalno funkcionalni, tako da daju maksimalan podsticaj razvijanju toga društva/društava.

Ako se imaju u vidu ova znanja o društvenoj, o kulturno-civilizacijskoj poziciji vakufa, onda je razložan al-Arnā'ūṭov zaključak o tome kako je uloga žene i preko institucije vakufa u *razvoju* muslimanskih društava bila velika, kako žena nije bila pasivna već je predstavljala istinski subjekt svoga društva. Takvi naučnički zaključci ne samo da valjano osvjetljavaju povijest muslimanskoga društva već tu povijest i poziciju žene kontekstualiziraju i u našem vremenu. U skladu s navedenim, pred nama je knjiga o relativno staroj temi, ali s novim istraživačkim domaćajima i zaključcima.

Esad Duraković

Muḥammad M. al-Arnā'ūṭ, *MIN AL-TĀRĪḤ AL-TAQĀFĪ LILQAḤWA WA AL-MAQĀHĪ*, Ġadāwil, Bayrūt, 2014, 172 p.

Semiosfera kulture kao veoma kompleksna struktura nije sastavljena samo od velikih kulturoloških fenomena koji suvereno u njoj participiraju i čine temelje jednog civilizovanog društva, već i od mnogo manjih, na prvi pogled čak neznatnih pojava, koje su, razvijajući se kroz vrijeme, obezbijedile sebi trajno mjesto u kulturnoj orbiti. Takav slučaj je sa kahvom

i običajem ispijanja kahve. Ovaj običaj na globalnoj razini, ne samo da je prerastao u instituciju već je postao jedan od važnih kulturoloških fenomena, pa se o njemu može govoriti sa raznih aspekata – ekonomskog, kulturološkog, sociološkog, pa čak i psihološkog aspekta. Izdavačka kuća Ġadāwil iz Bejruta izdala je veoma zanimljivu studiju koja govori upravo o fenomenu i instituciji ispijanja kahve, te kahvu posmatra sa stanovišta kulturne historije. Studija nosi naziv *Min al-tārīḥ al-taqāfī li al-qahwa wa al-maqāhī*, a dolazi iz pera našoj stručnoj i naučnoj javnosti poznatog naučnog istraživača, akademika Muḥammada M. al-Arnā'ūṭa. Predmet istraživanja ovog eminentnog naučnika su između ostaloga politička historija, kulturna baština, književnost, folklor, prosvjeta i kultura balkanskih prostora. Muḥammad M. al-Arnā'ūṭ napisao je desetak knjiga i na stotine naučnih i stručnih članaka o historiji i savremenim tokovima balkanskih zemalja, sa naročitim fokusom na Bosnu i Hercegovinu. Studija koja je pred nama donosi niz zanimljivih članaka u kojima se fenomen kahve prati kroz historiju, od njenog prvog pojavljivanja u arapskim zemljama Hidžaza, Šama i Egipta, pa sve do njenog puta preko Istanbula do Bosne. Kuriozitet ove knjige čine *risale* – poslanice o kahvi i njenom statusu koje su pisali eminentni učenjaci svoga vremena, a među njima i ljudi sa naših prostora. Ove *risale* al-Arnā'ūṭ donosi u integralnom obliku i uz kritičku obradu.

Prvi dio studije posvećen je pitanju pojave kahve, te širenja običaja ispijanja kahve u oblastima Hidžaza,

Šama i Egipta. Al-Arnā'ūt utvrđuje da je kahva u ove predjele došla iz Jemena, a prvi put se konkretno spominje u spisima iz 16. stoljeća. Ovu tvrdnju autor potkrepljuje nizom svjedočanstava eminentnih autora toga vremena koji su pisali o običajima i životu tamošnjih stanovnika. Kako al-Arnā'ūt navodi, širenje kahve na ovim područjima, te razvijanje običaja njenog ispijanja nisu protekli nimalo jednostavno niti bezazleno. Naime, kahva u zrnu ili *al-qahwa al-buniyya* kako se tada nazivala, predstavljala je nešto potpuno novo, što su učenjaci shvatili kao novotariju i počeli da raspravljaju o njoj. Kahva ne samo da je služila kao piće koje ima određena svojstva i ukus već je bila izuzetno snažno sredstvo okupljanja i razgovora. Društva za kahvom su ubrzo evoluirala u kuće kahve ili *bayt al-qahwa* ili *maqha*, odnosno kahvane/kafane koje su postale pravo domište za svakojake profesionalne pripovjedače, pjevače i plesače, što je nerijetko podrazumijevalo upotrebu muzičkih instrumenata kojima ulema nikada nije bila naklonjena. U tom kontekstu ulema je kahvu razmatrala sa dva aspekta i to kao proizvod, u smislu ploda koji se bere i ima određena svojstva, te kao društvenu pojavu, pri čemu su naročitu pažnju posvetili posljedicama druženja uz ispijanje kahve. Autor naglašava i to da ni sam naziv *al-qahwa* nije bio sretna okolnost za kahvu, jer potiče od istog korijena kojim se označava jedna vrsta vina, pa su neki čak tvrdili da kahva ima opojna svojstva. U žustrim raspravama o tome da li je kahva dozvoljena ili ne učenjaci su konsultirali doktore i učenjake prirodnih nauka ne bi li

dobili informacije o štetnosti ili koristi kahve za ljudski organizam, pa je tako bilo onih koji su smatrali da je kahva štetna po zdravlje, ali i onih koji su smatrali da nije. Uprkos svemu, većina učenjaka je, upravo zbog karaktera druženja uz kahvu donosila fetve o štetnosti kahve. Manji broj učenjaka ustrajavao je u branjenju kahve i smatrao je dozvoljenom, pa su pisali odgovore oponentima koji su bili popraćeni velikim brojem stihoa spjevanim u odbranu kahve. Kuriozitet o kojem autor govori u kontekstu pojave kahve u spomenutim područjima jeste i to što se u historijskim izvorima kao jedan od protagonista širenja kahve i običaja njenog ispijanja navodi poznati sufijski šejh al-Šazili, utemeljitelj šazilijskog tarikata. I dan danas se kahva u Alžiru naziva šazilija, dok je u Damasku sve do modernog doba postojao običaj da domaćin koji poslužuje kahvu prvi findžan odvaja upravo za Šaziliju, smatrajući ga *Šazilijevom hisom*.

Širenje kahve na prostoru Hidžaza, Šama i Egipta pratilo je čak i smjenu Mamelučke vlasti i uspostavu Osmanskog imperija, pa je tako kahva osim kulturološkog, pravnog pa čak i književnog, postala i političko pitanje. Sijela oko kahve nisu samo bila mjesta gdje se dangubilo, pričalo, uživalo u pripovijedanju, muzici i plesu, već su ubrzo postala i potencijalna okupljališta vladarevih oponentata i stjecišta urota, što je običaj ispijanja kahve dodatno omrznuo u očima učenjaka, a tadašnju vlast veoma zabrinulo. Rasprave oko kahve došle su praktično do tačke usijanja, pa je ovo pitanje predočeno ni manje ni više nego sultanu Sulejmanu

Zakonodavcu i Šejhul-islam Abu Suud efendiji. Nakon što su mu izložene štetne i korisne strane kahve i njenog pijenja Abu Suud efendija je 1543. godine donio odluku o zabrani kahve, pa su prve lađe koje su iz Jemena dopremale kahvu za Istanbul potopljene upravo shodno naređenju iz ove fetve. Međutim, uprkos ovoj zabrani prva kafana u Istanbulu spominje se već 1554. godine. Kako to navodi poznati historičar Katib Čelebi, kojeg i al-Arnā'ūt konsultira u svojoj studiji, poslije prve kafane, ostale su se otvarale jedna za drugom u svim krajevima Osmanskog carstva jer su ljudi pili kafu sa velikim zadovoljstvom.

Ono što je za našu naučnu i stručnu javnost posebice važno i zanimljivo jeste da al-Arnā'ūt naročitu pažnju posvećuje širenju kahve u Bosni za vrijeme Osmanskog imperija. U ovom dijelu autor prvenstveno govori o osvajanju Bosne od strane Osmanlija, ali i o postepenom širenju orijentalno-islamske kulture i običaja na ovim prostorima. U veoma dugom periodu osmanske vladavine izvršeni su izuzetno važni utjecaji na Bosnu, i to u svim kulturalnim i civilizacijskim kategorijama, od arhitekture, jezika, književnosti, umjetnosti, politike, pa sve do načina oblačenja, ishrane i bontona. U ovoj konstelaciji utjecaja kahva je itekako našla svoje mjesto. Autor naglašava da je jedan od najvažnijih puteva kojima je kahva došla iz Jemena u Bosnu, poznati put za hadždž, odnosno relacija Sarajevo – Istanbul – Halep – Damask – Medina – Mekka. Ovim putem iz arapskog svijeta, ali i iz Istanbula, putovala je svakovrsna roba, ali i

religijska, socijalna i pravna misao i običaji. Kako autor navodi, skoro sve što je pratilo kahvu i ispijanje kahve u Damasku i drugim islamskim gradovima, prenijelo se u Istanbul, a potom i u Sarajevo i Bosnu. Običaj pijenja kahve postao je jedna od osnovnih kulturoloških osobina Bosne i Sarajeva, a služenje kahve predstavljalo je jedan od glavnih pokazatelja gostoprimstva i ukazivanja časti, jer nije se sa svakim mogla popiti, niti se svakom iznosila kahva. Uz sve lijepe okolnosti koje su dolazile sa kahvom, u Bosnu su sa islamskog istoka došle i one manje lijepe, u vidu žestokih propitivanja statusa i prirode kahve, te žustrih rasprava među tadašnjim bosanskim učenjacima. Kao vrlo važan i konkretan prilog svom istraživanju i argumentaciji, al-Arnā'ūt u drugom dijelu knjige donosi naučno i kritički obrađene risale koje govore o statusu i pitanju kahve u prvim stoljećima njenog pojavljivanja u područjima od Jemena do Bosne. Od tih risala nama su svakako najzanimljivije dvije, i to risala Mustafe sina Muhamedovog Pruščaka, muftije iz Prusca, pod nazivom *Rasprava o kahvi, duhanu i zabranjenim pićima*, te risala o štetnosti kahve i duhana šejha Hasana Užičanina, sina poznatog šejha halvetijskog reda, Muslihudina Užičanina. Treba napomenuti da je autor koristio rukopise spomenutih risala koji se nalaze u Gazi Husrev-begovoj biblioteci i arhivu Orijentalnog instituta u Sarajevu. Budući da nema dovoljno podataka o navedenim autorima, al-Arnā'ūt prije integralnog teksta risale, shodno dostupnim informacijama, rekonstruira život autora, te predstavlja društveni kontekst vremena u

kojem su živjeli i djelovali. Kao i u ostalim gradovima islamskoga istoka, kahva se izuzetno brzo proširila i izazvala pravu "kulturnu eksploziju" i u Bosni, pa se pojavila potreba da učenjaci iskažu svoje mišljenje po tom pitanju. Tako su oba navedena autora u svojim djelima predložili argumentaciju zasnovanu na vlastitom idžtihadu i razumijevanju društvenih okolnosti, te propitivanju posljedica pojave kahve i druženja uz kahvu, a sve na osnovu kur'anskih ajeta i predaja od Poslanika, a.s. I Pruščak i Užičanin u svojim risalama navode niz mišljenja poznatih i priznatih islamskih učenjaka koji su se bavili pitanjem kahve, te druženja uz kahvu. Oba autora analiziraju suprotstavljena mišljenja jednih i drugih te na osnovu komparacije izvode vlastite zaključke. Osim risala dvaju autora sa naših prostora, al-Arnā'ūt donosi i risalu *Husn al-da'wa li al-'iğāba 'ilā al-qahwa* koja se pripisuje šejhu Abdullahu al-Adkaviju ('Abd 'Allāh al-'Adkāvī). Al-'Adkāvījeva risala je duža i sadržajnije od dvije prethodne, a predstavlja svojevrsnu retrospektivu različitih mišljenja i argumenata za i protiv kahve. Kuriozitet ove risale jesu rasprave mnogobrojnih pravni-ka i književnika o kahvi iskazane u formi stihova.

Treba naglasiti kako knjiga akademika al-Arnā'ūta nesumnjivo predstavlja vrijedan doprinos razumijevanju kulturološkog fenomena kahve i njenog širenja u islamskom svijetu, te će budućim istraživačima u polju kulturne historije, ali i semiotike kulture sigurno biti od velike pomoći.

Berin Bajrić

ESKİ TÜRK EDEBİYATI ÇALIŞMALARI VII: MECMUA: OSMANLI EDEBİYATININ KIRKAMBARİ, Hazırlayanlar: Hatice Aynur, Müjgan Çakır, Hanife Koncu, Selim S. Kuru, Ali Emre Özyıldırım, Turkuaz Yayınları, İstanbul, 2012, 527 s.

Pred naučnu i stručnu javnost iznosimo zbornik radova o međmua-ma pod nazivom *Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları VII: Mecmua: Osmanlı edebiyatının kirkambarı (Istraživanje o staroj turskoj književnosti VII: Medžmua: sveznadar osmanske književnosti)*. Radovi objavljeni u ovom zborniku predstavljaju izlaganja sa istoimenog skupa o međmua-ma (*Medžmua: sveznadar osmanske književnosti*), održanog u mjesecu maju 2011. godine u Istanbulu. Kako sami priređivači zbornika u predgovoru ističu, važnost jednog ovakvog skupa i u konačnici zbornika ogleda se u činjenici da se u devetnaest radova osvjetljavaju različiti aspekti proučavanja međmua, poput toga na što međmuae upućuju, šta one predstavljaju, te kako pristupiti njihovoj vrednovanju. Sva izlaganja klasificirana su u sedam tematskih poglavlja.

Zbornik započinje uvodnim tekstom Selima S. Kuru pod naslovom "Mecmuaların içine, edebiyatın dışına doğru...". Medžmuae su zbirke raznovrsnog sadržaja, tzv. *miscellania*, sa stoje se od poetskih ulomaka, različitih dova, recepata, talismana, fetvi, i to su, kako Kuru na samom početku svoga rada ističe, unikatni primjerci koji nisu imali različite prijepise. Sva-ka je međmua bila podređena ukusu njezina sakupljača, i kao takva predstavlja jedinstveno djelo. Pored toga,

Kuru navodi kako su medžmue, sve do danas, svrstavane u korpus djela stare književnosti. Zahvaljujući medžmuama ostao je trag određenih autora za koje nije bilo poznato da su postojali, a čiji divani danas nisu sačuvani. One nam, uz sve svoje sadržaje koje nude, govore i o kriteriju svoga sakupljača, a tekstovi koje nalazimo u njima nam svjedoče o svome “utjecaju” na osobu koja ih je sabrala. Govoreći o važnosti ovog zbornika, Kuru navodi da je on rezultat istraživanja stručnjaka ne samo iz Turske nego i Evrope i SAD-a, te da su različiti pristupi i metode ovoj tematici jedna od njegovih brojnih kvaliteta.

Prva tematska cjelina naslovljena je kao “Mecmûalarda Osmanliya Dâir Hikâyât” (Kazivanja o Osmanlijama u medžmuama) i sadrži radove Snježane Buzov (*Osmanli'da karışık içerikli mecmualar: bir başka arşiv*), Cemala Kafadara (*Sohbete Çelebi, Çelebiye mecmûa*) i Tatjane Paić-Vukić (*Mecmûa incelemelerinin sınırları ve olanakları: Bosna mecmûalarına bir yaklaşım*). Buzov ocjenjuje medžmuu kao “poseban, privatni arhiv” u kojem je predstavljen jedan poseban svijet. U tom pravcu istraživanja usmjeren je i rad Paić-Vukić koja je predstavila nekoliko medžmua koje se danas čuvaju u Orijentalnoj zbirci Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, sa posebnim naglaskom na njihov sadržaj, zapise o važnijim lokalnim događajima, jezik i pismo kojim su napisani, zapise o porodičnom životu i sl. Rad C. Kafadara pod naslovom *Sohbete Çelebi, Çelebiye mecmûa* sedamnaesto stoljeće naziva periodom Čelebija i periodom medžmua. Razlog ovakvog vrlo umješnog nominiranja jeste to što

je ovo stoljeće doba trojice poznatih Čelebija Evlije, Katiba i Eremje. Ova tematska cjelina tako zaokružuje oblast “privatnih”, individualnih interesovanja sakupljača medžmua.

Druga tematska cjelina naslovljena je kao “Mecmûaların nasil tasnif etmeli?” (Kako treba klasificirati medžmue?) i obuhvata dva rada: rad Atabey Kılıça pod naslovom *Mecmua tasnifine dair*, te rad Mehmeta Gurbuza *Şiir mecmûaları üzerine bir tasnif denemesi*. Oba su rada vrlo važna sa aspekta metodologije proučavanja i klasifikacije medžmua. Pri tome, oba autora navode kako je medžmue moguće kataloški klasificirati s obzirom na nekoliko različitih perspektiva proučavanja: s obzirom na njihov uvez i način na koji su uređene (džonk i medžmua), s obzirom na njihovu formu (*pjesničke medžmue*: medžmue kasida, gazela, nazira, mu'amma, pjesničke medžmue rječničkog karaktera, medžmue ilahija, şehrengiza, na'tova, hilyi, miradžija, mersija, različitih odlomaka iz mesnevija, mustezada, tariha i sl., *medžmue proznih tekstova*: medžmue lugaza, fetvi, tefsira, šerhova/komentara, sakka, munşe'ata, medžmue koje sadrže opise mjesta i sl.). Medžmue je prema toj klasifikaciji moguće izučavati i sa aspekta jezika kojim su napisane, potom sa aspekta njihova sadržaja (ukoliko se odnose na teme iz vjere, tesavvufa, astrologije, pripovijesti, šala, muzike, pisanja i pismenosti i dr.), te na koncu, sa aspekta proučavanja ličnosti koje su ih priredile ili za koje su se medžmue priredivale.

Treća tematska cjelina pod naslovom “Mecmûalarda Şiir” (Poezija u medžmuama), je kako i sam naziv upućuje, usmjerena ka različitim aspektima

proučavanja poezije u medžmuama. Četiri rada ulaze u ovaj tematski okvir: koautorski rad Hanife Koncu i Müjgan Çakır *Şairleri yetiştiren bir kaynak olarak mecmua*, rad Zeynep Altok *Nazire mecmûalarına tarihselci bir yaklaşım*, te radovi M. Sabrija Koza, *Cönk ve mecmûa yapraklarında âşık aramak* i Mustafa Çıpana, pod naslovom *Güfte ve şiir mecmûalarımız hakkında bir değerlendirme: Dervîş Avnî güfte ve şiir mecmuası*. Istraživanje koje su Koncu i Çakır predstavile u svome radu obuhvatale je analizu oko pet stotina medžmua i pokazalo da se sve medžmue, sa aspekta njihova književnoga proučavanja, mogu klasificirati u tri glavne skupine: one u kojima je izraženo nastojanje da se ponude informacije samo pjesnicima, medžmue koje nude podatke svim čitateljima i one koje sadrže posebno zanimljive bilješke koje je sakupljač vodio za sebe. Iako su pjesničke medžmue često bile od velike pomoći pjesnicima koji su tek stasavali i imali još dosta toga za naučiti, mi ih trebamo posmatrati kao mjesto čuvanja, mjesto memorije svih onih tekstova, pa i didaktičkih, koji bi mogli biti od koristi svima koji ih čitaju. Pored ovog općeg klasificiranja pjesničkih medžmua, preostala tri rada koja čine ovu tematsku skupinu usmjerena su analizi posebne vrste pjesničkih medžmua (medžmue kao zbirke koje sadrže samo nazire), s jedne strane, te istraživanju pojedinih segmenata pjesničkih medžmua, poput pjesništva određenog pjesnika, ili pripadnika tesavvufa. Kako u svom radu o medžmuama nazira ističe Z. Altok, iako je pisanje nazira bilo zastupljeno ne samo u osmanskoj nego i u perzijskoj književnoj tradiciji, njihovo

sakupljanje u jednu zbirku (*nazire mecmuaları*) specifičnost je osmanske baštine. U tom smislu, autorica se nešto bliže pozabavila ovim izvanrednim djelima, te u svome radu iznijela neke činjenice važne za dalja proučavanja ovih vrsta medžmua, kao što su način njihova priređivanja, zatim medžmue nazira kao *enciklopedija redifa*, ili *katalog* koji sadrži najrazličitije nazire sa potpuno ili djelomično istim redifom. S obzirom na ovakav karakter medžmua, autorica 16. stoljeće naziva “stoljećem enciklopedizma”.

Četvrtu tematsku cjelinu pod naslovom “Kişisel mecmualarda toplumun sesi” (Glas društva u individualnim medžmuama) obuhvata tri rada u čijim su fokusima pažnje pojedinačne, konkretne medžmue. Riječ je o radovima Meredith M. Quinn (*Houghton MS Turk 11 ve kişisel mecmûaların söyledikleri ve söyleyebilecekleri*), Kerime Filan (*Saraybosnalı Mollâ Mustafâ'nın mecmûası ışığında bir Osmanlı topluma bakışı*) i Derin Terzioğlu (*Mecmû'a-i Şeyh Misri: On yedinci yüzyıl ortalarında Anadolu'da bir dervîş sülûkunu tamamlarken neler okuyup yazdı?*). Ova se tematska cjelina, s obzirom na svoju usmjerenost ka pojedinačnom, odnosno karakter konkretnoga, individualnoga, čini posebno interesantnom. Naime, nakon spomenute tri tematske cjeline koje za cilj, kao što to čitamo na stranicama ovog vrijednog zbornika radova, imaju predstaviti različite aspekte proučavanja nastanka i pisanja medžmua, pa i objasniti fenomen pismenosti određene epohe, te metodologiju proučavanja ovih važnih izvora, u ovoj nam se tematskoj cjelini otvaraju stranice medžmua značajnih za proučavanje

različitih aspekata prošlosti. Prvi rad predstavlja medžmuu koja se čuva u Houghton biblioteci Univerziteta Harvard, koja je ispisana i priređena, kako to sama autorica uočava, perom više različitih autora/sakupljača, ali da ipak predstavlja jednu skladnu cjelinu. Radom K. Filan predstavljena je medžmua sarajevskog hroničara Mula Mustafe Bašeskije, u svjetlu pogleda na osmansko društvo koje njen sadržaj odražava. Trećim radom u ovoj tematskoj cjelini predstavljena je medžmua Šejha Nijazija Misrija iz 17. stoljeća, zasigurno najvećeg osmanskog sufijskog pjesnika iz ovog perioda, koji svoju medžmuu, što je potvrda da se radi o djelu koje je autor sam i lično ispisivao, na njenom samom početku naziva *Gülşen-i tevhid* (Ružičnjak jedinstva). Specifičnost ove medžmue je poseban *iskorak ka ličnom*, u smislu da ona sadrži brojne autoreferencijalne dijelove i podatke iz života njezina sakupljača, poput tariha spjevanih povodom svoje ženidbe, rođenja djece, do toga da ovu medžmuu možemo uvrstiti u “zapise o putovanju” (*yol defteri*) budući da u njoj čitamo tragove *seyri-suluka* Šejha Nijazija.

Peta tematska cjelina naslovljena je kao “Öteki Mecmûalar” (Druge medžmue) i sadrži dva rada: rad Şükrü Özena pod naslovom *Genel özellikleri açısından Osmanlı fetva mecmûaları* i rad Ayfer Karakaya-Stump *Alevi Dede ailelerine ait buyruk mecmûaları*. Kako vidimo, ovom su cjelinom obuhvaćene medžmue dominantno “neknjiževnoga” sadržaja, vrlo važni arhivski izvori, budući da su zbirke, odnosno zbornici različitih fetvi i bujruka. Prvi rad predstavlja ukratko samo značenje i svrhu fetvi, forme u kojima su najčešće pisane

te formule izražavanja koje nalazimo u njima. Drugim radom predstavljene su medžmue, zbirke buyruka koje su u vlasništvu porodica Alevi Dede. Bujruk je osnovni i najvažniji pisani izvor o aleviliku i sadrži obuhvatne podatke o alevijskom vjerovanju i obredoslovlju. Ovi su se bujrucci čuvali samo u porodicama alevi predvodnika. Interesovanje za ovakvu vrstu dokumenata počelo je tek pedesetih godina prošloga stoljeća.

U šestu tematsku cjelinu pod nazivom “Yeni ufuklar” (“Novi horizonti”) uvršten je rad Jana Schmidta (*Bir tür olarak Osmanlı mecmûalarının artı değeri*), potom rad Gisele Procházka-Eisl i Hülye Hancı (*Viyana mecmûa projesi: Erken Yeni Çağ'da Osmanlı bilim kültürü şiirsel hırs ve pratik merakların arasında popüler bilgi edinme*), te rad Fatiha Köksala (*Şiir mecmûalarının önemi ve “Mecmûaların Sistemik Tasnif Projesi” (MESTAP)*). Spomenuti radovi predstavljaju nove pristupe proučavanju medžmua, a ovakve pristupe danas nude različiti evropski projekti vezani za medžmue, poput onih u Leidenu, Beču ili MESTAP projekat (projekat sistematične klasifikacije medžmua). Ipak, J.Schmidt izražava žaljenje zbog nemogućnosti adekvatne analize medžmua, budući da je veliki broj ovih djela danas u rasutom stanju, da postoje teškoće pri dešifriranju mnoštva tekstova te da nije moguće naći ni djela koja su bila izvori za pisanje tih medžmua.

Posljednja cjelina ovog zbornika predstavlja “Dodatke” (“Ekler”), a u nju su uvrštena dva rada: rad Cornella Fleischera (*Katiplerin rüyaları: Osmanlı kalemiyye sınıfında kehanet*

ve endiše) i Davida J. Roxburga (*Kitaba dair yeni keşifler*). Iako ova dva rada ne predstavljaju izlaganja sa spomenutog skupa o međmua- ma, oni su prevedeni sa engleskog jezika i uvršteni u ovaj zbornik s ciljem da se naučnoj i stručnoj javnosti predstavi jedna sveobuhvatna studija o međmua- ma.

Na osnovu svega pobrojanog, pre- ostaje nam samo da ovaj uistinu vri- jedan zbornik radova toplo preporučimo svima koji proučavanju međmua i njihovom vrednovanju žele prići iz nadasve naučničkog ugla, ali i iz ugla savremenih proučavanja, koja daka- ko predstavljaju imperativ današnjice.

Madžida Mašić

Mirsad Sijarić, HLADNO ORUŽJE IZ BOSNE I HERCEGOVINE U ARHEOLOGIJU RAZVIJENOG I KASNOG SREDNJEG VIJEKA / COLD-STEEL WEAPONS FROM BOSNIA AND HERZEGOVINA IN THE ARCHAEOLOGY OF THE HIGH AND LATE MEDIAEVAL PERIODS. Univerzitet u Sarajevu, Zemaljski muzej BiH, Sarajevo, 2014, 433 pp. + LXXXIV tpls. + num. illustr., phot., diagrams and maps.

U najtežim danima svoje historije od 1888. godine, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine je objavio jednu monumentalnu naučnu monografiju. To je spomenik ljudskoj ustrajnosti, profesionalnoj odgovornosti, ljubavi prema ustanovi u kojoj se je stasalo u

vrhunskog stručnjaka, pored toga što se tu radi o veoma važnom naučnom djelu. Riječ je o monografiji Mirsada Sijarića, načelnika Odjeljenja za arheologiju Zemaljskog muzeja BiH, o razvijenosrednjovjekovnom i kasno- srednjovjekovnom hladnom oružju iz Bosne (cca XII-cca XV vijek). To je knjiga čiji je temelj autorova doktorska disertacija, branjena na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 2013. godine. I knjiga i disertacija se nastavljaju na autorovu magistarsku radnju o sred- njovjekovnim mačevima iz Bosne i Hercegovine, objavljenu još 2004. go- dine. Istraživanja i publikacije Mirsada Sijarića predstavljaju nastavak tradici- je srednjovjekovne arheologije u Ze- maljskom muzeju koju je utemeljio još Ćiro Truhelka, a nastavili su je Mihovil Mandić, Vladislav Skarić, Jozo Petro- vić, Paola i Josip Korošec, Dimitrije Sergejevski, Alojz Benac, Irma Čre- mošnik, Marko Vego, Nada Miletić, Pavao Anđelić, Margita Gavrilović, Tihomir Glavaš, Lidija Fekeža, a tom se nizu mogu, sa opravdanim razlozi- ma, pribrojiti i folklorista Vlajko Pala- vestra te historičar umjetnosti Marian Wenzel. (U proteklih petnaest godina u sarajevskom javnom životu proširila se jedna dezinformacija prema kojoj je pokojni Pavao Anđelić –*dormit in pace*– početak i vrhunac bosanskoher- cegovnačke medievističke arheologije. O tome opširno na drugom mjestu, a ovdje samo valja napomenuti da je ovo nužna digresija da bi se shvatili i metodički kontinuitet i metodičku novi- nu koju predstavlja knjiga Sijariće- va). Jer Sijarić nije samo nastavljajući jedne etablirane škole. nego je i neko ko je u utvrđeni metodički postupak te škole unio novine u međuvremenu ostvarene

u drugim sredinama, od Sjedinjenih Američkih Država do Hrvatske.

Djelo se sastoji od predgovora, uvoda, poglavlja posvećenog pisanim i ikonografskim izvorima za hladno oružje u Bosni i Hercegovini u razdoblju X-XV vijek; slijede četiri analitička ovelika poglavlja koja se odlikuju detaljnom tipološkom deskripcijom arheoloških ostataka tipova hladnog oružja (mačevi, vrhovi kopalja, topuzi, vršci strelica) iz koje slijedi kulturno-historijska interpretacija, pa su zato ta poglavlja osnovni dio ove monografije; knjiga se završava zaključnim razmatranjima u vidu posebnog poglavlja. Što se tiče heuristike treba istaći da je autor iskoristio građu koja je pohranjena u muzejima i zbirkama Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Srbije, Slovenije. U skladu sa metodom koji je već primijenjen u autorovoj ranijoj monografiji o mačevima, fotografije i crteži u ovoj monografiji su dio argumenta, a ne puka ilustracija van konteksta. Zato je zadovoljstvo pohvaliti tehnički i stručni kvalitet crteža, fotografija, tabela i karata koje su, pored samog autora, izradili Snježana Antić, Sandro Đukić, Slobodan Kudra, Tatjana Mijatović, Raden Slipčević, Omer Softić. Fascinira dokumentarni kvalitet crteža koji je ravan zlatnom standardu ostvarenom u poznatom višetomnom djelu *Praistorija jugoslovenskih zemalja*, nastalom i objavljenom u Sarajevu pod egidom Alojza Benca. Autorov argument nije revolucionaran niti nasilno revizionistički, ali je zato metodski solidan i ozbiljan u zaključcima. On potvrđuje da su fundus bosanskog srednjovjekovnog oružja snabdijevale radionice Srednje Evrope, jadranskih obala, Levanta, ali

da ne treba isključiti i domaću proizvodnju. Autoru je poznata relevantna literatura sa vodećim autorima u polju (Oakeshot), ali i u strukama koje se dodiruju, no koje nisu često bile u fokusu interesa srednjovjekovnih arheologa u zemljama bivše Jugoslavije, kao što je opus vodećeg stručnjaka za historiju hladnog oružja u islamskom svijetu D. G. Alexandera. Sijarićeva knjiga ne pokazuje niti naznaku danas u nas pomodnog tolkinističkog medievizma koji je prodro i u formalno stručnu literaturu u drugim zemljama bivše Jugoslavije.

Kao osmanista, autor ovog prikaza bi posebno istakao vrijednost dubrovačkih dokumentarnih podataka o prodoru "turskog" odnosno osmanskog oružja u upotrebu u Bosni i Dubrovniku tokom XV vijeka. Korišteni su turski topuzi, mačevi, sablje, kratki mačevi, bodeži, a posebno je vrijedan podatak iz 1492. godine o handžaru ukrašenom srebrom, vrijednim 300 akči (*unus chanzar fulcitus argento valoris asprorum trecentorum*). To bi značilo da je takav bodež vrijedio u notarskim procjenama oko 4 mletačka dukata, što nije bila zanemarljiva suma novca. Podsjećamo da su Ömer Lûtfi Barkan i Dušanka Bojanić, na temelju osmanske i to pretežno sidžilske građe, te Đurđica Petrović, na temelju dubrovačke te mletačke notarske građe, zaključili da cijene u takvim arhivskim zapisima ne reflektuju stvarne tržišne cijene, nego one umanjene za nekih 20% u odnosu na ranije pomenute tržišne cijene. Ova važna pojedinost prečesto se ne uzima u obzir u sekundarnoj literaturi. Vratimo se dubrovačkom pomenu handžara. Pored podataka o izgledu i

cijeni handžara, sama upotreba izraza *chanzar* je indikativna. Kada strani termin za predmet materijalne kulture postaje tehnički izraz u drugom jeziku to je dokaz novine odnosno popularnosti toga predmeta u sredini koja usvaja izraz, kako je to davno dokazala kulturna historija. Upotrebom ovakvih izvora autor nastavlja sjajna istraživanja Verene Han i Đurđice Petrović o istoj problematici. Nalaz duge kose sa starog grada Visoki koji autor objavljuje i komentariše trebalo bi biti stavljen u kontekst osmanskog osvojenja Bosne, o čemu i autor raspravlja. Tu susrećemo arheološki podatak koji može da posluži kao historijski izvor. Ipak moramo iznijeti i jednu primjedbu, no koja ne mijenja visoki sud o vrijednosti publikacije. Autor nije iskoristio podatke u najranijim objavljenim osmanskim popisima za Bosnu (1455, 1468, 1475) koji donose vrijedne podatke o preosmanskim oružarskim zanatima u seoskim sredinama i njihovom kontinuitetu, što su već u svojim radovima naglasile Đurđica Petrović i Gordana Tomović.

Stepen ugroženosti kulturnog blaga u nas ilustruje (o)tužna priča o maču koji autor datuje u XIII-XIV vijek i koji je slučajno nađen u rijeci Savi u mjestu Bosanska Rača 2008. godine. Nalazač je, nadajući se valjda da će predmet prodati za basnoslovnu sumu na tržištu antikviteta, odbio da mač proslijedi na stručnu konzervaciju, a da ne govorimo o ustupanju predmeta uz naknadu nekoj muzejskoj ustanovi u nas. Mač koji je izvađen iz Save u sjajnom stanju, upropašten je kasnije što atmosferilijama, što laičkom konzervacijom. (Ovdje se mora uočiti jasna neobaviještenost te skandalozna

nezainteresovanost organa uprave i države u vezi sa zaštitom kulturnog blaga odnosno pravima na isto. Od rimskog i šerijatskog prava pa do modernih zakona, ono što je izvađeno iz zemlje ili vode gdje god da je nađeno jeste javno dobro (*res publica*), a nalazaču pripada samo pravična naknada, a ne nikakva idealna ili stvarna vlasnička prava. Začuduje neagilnost Nacionalne komisije za spomenike BiH kad su u pitanju ovakvi slučajevi, dok je generalni rad pomenute komisije u vezi sa pokretnim kulturnim blagom BiH daleko ispod nivoa brige koju ta Komisija iskazuje prema građevnim spomenicima).

Dijelovi knjige se pojavljuju u, kao i uvijek, izvanrednom prevodu gdje Sabe Risaluddin. Posebno nas je fascinirala prevodiočeva verziranost u tehničku terminologiju iskazana u ovom prevodu. I odgovorni urednik ovog izdanja dr. Adnan Busuladžić, svima poznat po svojoj upornoj borbi za vraćanje uslova za rad i dostojanstva Zemaljskom muzeju, i pisac Mirsad Sijarić, prije svega, ovim su izdanjem podigli sebi "spomenik trajniji od mjeđi", da posudimo sintagmu jednog velikog starorimskog pjesnika, a nekada su svi kustosi Zemaljskog muzeja od prastarog dra Lopca do sasvim mladog Vljajka Palavestre znali da taj stih na latinskom glasi *exegi monumentum aere perennius*, da mu je autor Horacije i da se nalazi u posljednjoj pjesmi treće knjige njegovih *Oda*. Što to danas nije tako, od muzejâ preko fakultetâ do naučnih društavâ, nije krivnja Mirsada Sijarića koji je, u mnogome, izuzetak što potvrđuje pravilo.

Nenad Filipović

POLITICS, PATRONAGE AND THE TRANSMISSION OF KNOWLEDGE IN 13th-15th CENTURY TABRIZ. ed. Judith Pfeiffer, *Iran Studies*, vol. VIII, (Leiden-Boston: Brill), 2014, 397 pp.

Ovaj zbornik radova proizišao je iz savjetovanja (*workshop*; "savjetovanje" ili "seminar" su adekvatni prevodi pomenute engleske riječi u bosanskom jeziku, a ne rogobatni kalk "radionica" koji se u bosanski/hrvatski/srpski jezik uvukao devedesetih godina XX vijeka preko NGO-žargona) koje su prije nekoliko godina u Istanbulu zajednički priredili Univerzitet u Oxfordu i Istraživački centar za anadolske civilizacije Univerziteta Koç (RCAC) u Istanbulu. *Spiritus movens* savjetovanja te urednik knjige je Judith Pfeiffer, profesor arapske i islamske historije, St. Cross College, Oxford. Gđa Pfeiffer je doktorski đak John E. Woodsa, Chicago University, uglednog iraniste, turkologa, mongoliste te jednog od vodećih historičara islamskog svijeta i Bliskog Istoka u vremenu 1258-1500. Pored verzijâ za objavljivanje referatâ sa savjetovanja, za zbornik su naknadno naručena četiri rada. Davno primijećeni riskantno neujednačen karakter referatâ sa ovakvih savjetovanja ogleđa se i u činjenici da od pet najkvalitetnijih radova u zborniku čak dva (Ingenito; Preiser-Kapeller) pripadaju onim naknadno naručenim.

Sasvim je opravdano da se srednjovjekovnom i ranonovovjekovnom Tabrīzu posveti i savjetovanje i zbornik radova, jer se radi o jednom od nekoliko amblematskih gradova svijeta Islama. Ipak, vjerovatno najvažnije razdoblje u historiji islamskog Tabrīza

bilo je vrijeme cca 1258-cca 1555. godine (dakle od pada Bagdada u ruke Mongola do sklapanja osmansko-safavidskog mira u Amasyi). Drugi važan razlog opravdanosti ovog zbornika je njegova tematska okrenutost kompleksnom problemu odnosâ političke i svake druge moći, patron-klijentskih veza te znanja. Moglo bi se reći da je ta tema izraubovana u intelektualnom svijetu poslije Foucaulda, ali ona u islamskim i bliskoistočnim studijama ima dugu tradiciju koja prethodi kontroverznom Francuzu. Problem odnosa, vlasti, patronata i prenosa znanja uveli su u islamske studije Lewis V. Thomas (1947) i Norman Itzkowitz (1958), učitelji Johna E. Woodsa u Princetonu pa se može reći da ovaj zbornik pod uredništvom gđe Pfeiffer predstavlja nastavak tog značajnog intelektualno-duhovnog stabla (*silsila*).

Zbornik se otvara uvodnim člankom gđe Pfeiffer, ("Introduction...", pp. 1-11). Radi se o rekapitulativnom kraćem članku sa neobično dugim naslovom, a ne o nekoj dužoj, problemskoj, studiji. Slijedi sekcija posvećena intelektualcima, birokratima i politici. Nju otvara rad poznatog stručnjaka za mongolsko-mamelučke odnose Reuvena Amitaia, ("Hülegü and his Wise Men: Topos or Reality?", pp. 15-34). On govori o budističkim mudracima (*baxši*), pridvornim mongolskom hanu Hülegüu, osvajaču Bagdada 1258. godine. Metodološki, rad je važan jer adresira problem odnosa toposâ i historijske zbilje u hronikama, ali nije na nivou najboljih Amitajevih ranijih spisa. Poznati stručnjak za premoderni Islam u Srednjoj Aziji, Devin DeWeese obrađuje, na osnovu hagiografskih tekstova, vjerske kontakte koje je veliki mistik

ilhanidskog razdoblja i duhovni protivnik Ibn-i ‘Arabijeve rastuće popularnosti u perzijskom svijetu Simnānī upražnjavao na mongolskom dvoru ukraj Tabrīza, (“Alā’ al-Dawla Simnānī’s Religious Encounters at the Mongol Court near Tabriz”, pp. 35-76). Rad posjeduje sve vrline i sve mane DeWeeseovog “pisma”. Poliglotska filologija mu je besprekorna, isto tako poznavanje značajnih antropoloških i historijskih uvida u socijalne te simboličke aspekte mističkog te uopšte vjerskog iskustva; s druge strane, Devin DeWeese često iznosi detalje koji su njemu očito bitni, ali čitalac njegovog rada ne može da shvati iz samog teksta zašto su mnogi od tih detalja bitni. Koliko autorov, to je i urednički podbačaj. Jedan od tri najbolja rada u ovom zborniku odnosi se na probleme intertekstualnosti, autorstva, vjersko-mističke i životno-realne podloge perzijskog gazela u XIV i XV vijeku, a potpisuje ga Domenico Ingenito (“Tabrizis in Shiraz are Worth Less than a Dog’: Sa’dī and Humām, a Lyrical Encounter”, pp. 77-127). Za naše mlađe istraživače književne baštine Bošnjaka i Balkana na orijentalnim jezicima rad može služiti kao metodološki putokaz jer pokazuje koliko je dugo vremena proticalo, ponekad i po stotinu godina, dok bi tekst nekog gazela zajednica čitača kanonizovala, a takođe donosi i komparativni materijal za one koji se u nas bave pjesničkim međžmuama (ğüng; cōnk). Prvu sekciju zatvara rad gđe Pfeiffer (“Confessional Ambiguity vs. Confessional Polarization: Politics and the Negotiations of Religious Boundaries in the Ilkhanate”, pp. 129-68). On tretira politiku teologije i “političku teologiju”, politiku sufizma i

“politički sufizam”, politiku ustanove *sayyida* i “politički *sayyidizam*” u ilhanidskom periodu. Gđa Pfeiffer odlično zna svoje izvore na raznim jezicima i odlično ih tumači. Posebno su vrijedne njene opaske o tome kako su sunnitski i šiitski učenjaci u svoje vjersko-komunitarno rivalstvo uplitali ilhanidske hanove; istog značaja je i njen tretman ustanove *dār as-siyāda*. Jedina zamjerka ovom radu je da, na momente, engleski vokabular, stil i jezik gđe Pfeiffer i previše podsjećaju na karakteristično abstruzni stil i jezik Johna E. Woodsa. Druga sekcija je posvećena prenosu znanjâ i sastoji se od četiri rada. Prvi, ali i najmanje uspješan u njoj je rad Birgit Hoffmann, profesora iranistike na Univerzitetu u Bambergu, (“In Pursuit of *Memoria* and Salvation: Rashīd al-Dīn and Rab‘-i Rashīdī”, pp. 171-85). Gđa Hoffmann u tom prilogu reciklira svoje ranije zapažene radove o vakufima ilhanidskog velikog vezira i polihistora Rašīd ad-Dīna. Slijedi daleko značajniji rad o Rašīd ad-Dīnu čiji je autor historičar umjetnosti Nourane Ben Azzouna, Univerzitet u Beču (“Rashīd al-Dīn Faḍl Allāh al-Hamadhānī’s Manuscript Production Project in Tabriz Reconsidered”, pp. 187-200). To je značajan prilog historijskoj kodikologiji, i činjenično i na nivou teorijskog modela istraživanja. Gđa Ben Azzouna je utvrdila da je najpoznatiji ilhanidski veliki vezir i polihistor ustanovio produkciju rukopisnih kopija na nivou skriptorija i rast te radionice se podudara sa rastom patronove karijere. Patron je bio svjestan značaja velikog broja kopija nekog djela i njihove planske geografske diseminacije. Teorijski-interpretativno, ovaj rad ima izvjestan značaj za bolje

shvatanje skriptorija koji je djelovao u Foči u drugoj polovini XVI vijeka. U istoj sekciji je i, prema našem mišljenju, daleko najbolji rad u čitavoj zbirci. To je rad historičara nauke Roberta Morrisona (“What Was the Purpose of Astronomy in Ījī’s *Kitāb al-Mawāqif*”, pp. 201-29). Tu se radi o poznatom djelu velikog šafitskog spekulativnog teologa Īǧīja, umro polovinom XIV vijeka, koje se u svim sunnitskim, a posebno hanefitskim medresama izučavalo do početka XX vijeka, skupa sa isto tako poznatim komentarom na njega iz pera hanefitskog učenjaka Šarīf-i Ğurǧānīja, napisanim početkom XV vijeka. Morrison nastavlja stopama najznačajnijih izučavatelja *Mawāqifa*, Josefa van Essa i A. I. Sabre. Van Ess je utvrdio, a Sabra produbio postavku da *Mawāqif* predstavlja sintezu klasične spekulativne teologije, filozofije i intelektualnog sufizma, a sve to je sjedinjeno u jednom izrazito filozofskom obliku. Time je drevna orijentalistička trka za utvrđivanjem tačnog datuma smrti filozofije u Islamu stavljena *ad acta*. Morrison se suprotstavlja naoko anti-orijentalističkom, a u biti arhiorijentalističkom, pokušaju Ahmada Dalla da obori Van Ess-Sabrinu paradigmu. Rad je filološki utemeljen, autor pokazuje veliku sposobnost za originalnu intelektualnu historiju te tehničku kompetenciju u prirodnim naukama. Kako je *Mawāqif* imao prvorazredno mjesto i u našoj kulturnoj historiji naši mlađi istraživači bi svakako trebali da ga uzmu u obzir kao metodološki model, jer je proučavanje intelektualne baštine kod nas preopterećeno isključivim oslanjanjem na Corbina, S. H. Nasra i Chitticka i njihovu nimalo

nepristrasnu okrenutost ka šiizmu u kome prirodna filozofija nikada nije igrala veliku ulogu, za razliku od sunnitskog *kalāma* i sufizma za koje je, u vremenu 1258-1900, prirodna filozofija bila jedna velika tema. Značajan je i prilog jednog drugog odličnog historičara nauke u Islamu, F. Jamil Ragepa (“Ne Lights on Shams: The Islamic Sides of Σαμψ Πουρχάρησ”, pp. 231-47). Poznati kasnovizantijski te trapezuntinski astronom i polihistor Chioniadēs školovao se u Tabrizu. Kako je poodavno utvrdio Van Ess dopisivao se o intelektualnim pitanjima sa Rašīd ad-Dīnom. Rad otkriva suprakonfesionalnu intelektualnu mrežu koja se od Tabrīza protezala do Trapezunta i Konstantinopolja. Radilo se tu o profesorima, studentima, kolegama, prijateljima, patronima. Metodološki i ovaj rad je instruktivan za one koji u zemljama bivše Jugoslavije rade na premodernoj intelektualnoj historiji i koji polaze od uvjerenja da su ljudi 24 sata na dan živjeli jedni pored drugih, ne znajući šta rade i čime se bave. Posljednja sekcija zbornika posvećena je Tabrīzu i interregionalnim mrežama. Ona otpočinje višestruko fascinantnom studijom bečkog vizantologa Johannesesa Preiser-Kapellera, (“*Civitas Thauris*. The Significance of Tabriz in the Spatial Framework of Christian Merchants and Ecclesiastics in the 13th and 14th Centuries”, pp. 251-99). Preiser-Kapeller spaja solidnost historijske geografije bečkog vizantološkog kruga oko monumentalnog djela *Tabula Imperii Byzantini* pod uredništvom profesora Kodera i profesora Krestena sa najnovijim metodima disciplina kao što su historija prostora, historija geografske

imaginacije, historija ljudskih mreža i kontakata. Autor raspravlja o Tabrīzu kao trgovačkom *locusu* i prostoru, hrišćanskom crkvenom prostoru i istočnim te zapadne crkve te mjestu Tabrīza u biblijskoj i apokaliptičkoj hrišćanskoj topografiji. Preiser-Kapeller je iz austrijske klasične gimnazije donio odličan grčki i latinski jezik, upoznat je sa ogromnom bibliografijom koja je funkcionalno iskorištena, a sjajan je i u upotrebi dijagrama te svemirske kartografije preko Googlea. Tu svaka-ko tradicija i novina pomažu jedna drugoj. Daleko manje fascinira rad Patricka Winga o političkoj ekonomiji trgovine u Tabrīzu 1250-1500, (“‘Rich in Goods and Abounding in Wealth’: The Ilkhanid and Post-Ilkhanid Ruling Elite and the Politics of Commercial Life at Tabriz 1250-1500”, pp. 301-20). Radi se o tipičnom uzorku novije američke akademske kulture: derivativnom radu sa ambicioznim argumentom (metod “I shall argue...I have argued” itd.) kakav je nekad opisivan i u Sarajevu bečkim izrazom *Ideenmacherei*. Uprkos ambicioznom argumentu, autor u zaključku svoga rada iznosi diluvijalnu tezu o dualnoj eliti (Turci i Mongoli vs. Perzijanci) u Perziji 1258-1500 iako je prije dobar broj godina Monika Grønke, Univerzitet u Kölnu, u svojoj poučnoj habilitacionoj radnji o društvenoj i ekonomskoj historiji Ardabilā i okoline u XIII i XIV vijeku pokazala da je postavka o dualnoj eliti, paralelnoj i nepreklapajućoj, neodrživa. Ako smo znali da na američkim univerzitetima važi *Slavica non leguntur*, izgleda da se to sada mora proširiti i na *Alemannica non leguntur*. Slijedi prilog koji je napisala ugledni historičar islamske umjetnosti

Sheila S. Blair, Boston College, (“Tabriz: International Entrepôt under the Mongols”, pp. 321-56). Da nije rada gđe Hoffmann, rad gđe Blair bi svakako bio najneuspjeliji u čitavoj kolekciji. Njega karakterišu: donošenje olakih sudova, ponavljanja i autoponavljanja ostarjelih argumenata, primjetno neumjeren neoorijentalizam. Sjetimo se da su ne tako davno gđa Blair i Jonathan Bloom pisali u poznatom časopisu *Art Bulletin* kako, za razliku od starih i sretnijih vremena, sada ima i previše ljudi iz islamskog svijeta koji žele da se bave islamskom umjetnošću! Manje ambiciozan, ali uspješniji je rad drugog historičara umjetnosti Joachima Gierlichsa, muzealca koji djeluje u Dohi, a školovan je u Njemačkoj, (“Tabrizi Woodcarvings in Timurid Iran”, pp. 357-69). Rad tretira timuridsku umjetničku obradu drveta, a ima i relevanciju za poznavanje ranoosmanske umjetnosti. Započinje analizom vrata na čuvenom *Yeşil Türbe* u Bursi. Dakle, autor tretira sâmi početak onoga što Gülrû Necipoğlu-Kafadar naziva timuridsko-internacionalni stil. Knjigu zaključuje rad o *Âqqūyūnlū* vakufima i vjerskim ustanovama u Tabrizu krajem XV vijeka, a sastavio ga je Ertuğrul Ökten, profesor islamske historije, 29 Mayıs Üniversitesi, Istanbul, takođe student Johna E. Woodsa, (“Imperial Aqquyunlu Construction of Religious Establishments in the Late Fifteenth Century Tabriz”, pp. 371-85). Rad je pouzdana rekonstrukcija napisana kombinacijom primarnih izvora različitog porijekla. Ovdje treba napomenuti da je profesor Ökten pisac monumentalne disertacije o mistiku i pjesniku Ğāmīju koju oni što su je čitali, poput pisca ovog prikaza, željno iščekuju.

U zaključku možemo reći da je knjiga tipični zbornik sa savjetovanja. Kvalitet radova nije ujednačen, a tematski lavovski dio priloga se odnosi na ilhanidsko doba, nauštrb kasnijih epoha. Uprkos svemu tome, izdavaču treba zahvaliti, a gđi Pfeiffer čestitati.

Nenad Filipović

Norman Housley, CRUSADING AND THE OTTOMAN THREAT 1453-1505, Oxford University Press, Oxford, 2012, 242 pp.

The latest in a long series of authored and edited books of Norman Housley, professor of history at the University of Leicester and a foremost authority on the later Crusades, deals with the way that the crusading movement responded to the rapid rise and growth of the Ottoman Empire in South-Eastern Europe. This topic had always attracted researchers, but it has rarely been as relevant as it is now. The changing "landscape" of political allegiances and the restructuring of power in the New World, means that Islam and Turkey again play a significant role in the political agenda of Western states.

The book covers half a century of history, from the fall of Constantinople in 1453 to the death of Raymond Pérault and the failure of his attempts to generate a crusade in 1505. Despite the many plans, proposals and intensive preparations undertaken to organize a massive concerted attack on the

Ottomans, no great crusade ever materialized in this timeframe. Based on this fact alone it might seem that the period in question saw the terminal breath of the crusading idea, conceived with such vigour and determination in the 11th century, but in language and symbolism crusade remained as strong as ever. Housley convincingly argues that "this was not the last gasp of a dying movement, but a big and resonant project." Ever since the fall of Constantinople most European Christian states focused their external policies on suppressing Ottoman expansion and expelling the Turks as far East as possible. Vast amounts of energy were invested into the crusading effort and the impact that it had on contemporaries cannot be denied. The projected crusade activities encompassed Balkan states and societies, from the coasts of the Adriatic to those of the Black Sea, and included the mobilization of countless individuals. By recruiting the leading intellectual minds of the time, crusading also played an integral part in the evolution of humanism which is perceived as key in the development of Western civilization. The appealing rhetoric of humanist scholars and their elaborate *anti-turcica* orations resonate to the present day.

Taking into account the introduction and conclusion, the whole work is divided into seven chapters, and begins with a very detailed overview of recent historiography and used sources. The author appropriately writes about a surge of interest in the topic during the past two decades, pointing to the particular strengths of each book or article written about the later crusades, providing extensive footnotes with

references to works published in various journals and collections. In this sense, Housley should be given credit for keeping up to date with the scholarly output in several languages, especially of a new generation of scholars who have emerged in Eastern Europe since the end of the Cold War. These historians have been particularly active in the explanation of contacts between the courts in the West and those in Hungary, Transylvania, Moldavia and Albania, and their results have been expertly woven into the main narrative of the book with the aim of providing a balanced assessment of anti-Turkish crusading activities. The second half of the 15th century saw an enormous increase in the quantity and variety of sources available for the study of crusades. Writing his book the author analysed diverse source materials: official documentation, diplomatic and personal correspondence, sermons, preaching manuals and other devotional works, polemical texts, poems, songs, wills, memoirs, chronicles and contemporary reports. All of these different accounts come with their caveats and challenges, but Housley describes them and the valuable information they provide in a clear and understandable fashion.

The introduction is supplemented with a rather useful summary of events which are referenced throughout the book. This practical review provides a methodological explanation of the analysis, briefly outlining the most important occasions and determining features of the period. It explains the chronological framework of the study and introduces the reader to the principal turning points of the epoch. Such an approach is beneficial since

the remainder of the work does not follow a classical chronological order but is structured thematically. The half-century period is divided into four distinct phases marked by the major events of the time (1453-1464, 1464-1481, 1481-1494, 1494-1505). Apart from making it easier to follow the analytical segments of the book, this arrangement also allowed the author to conveniently coordinate the source material at his disposal and present it in carefully crafted chapters.

The second chapter in the volume (*Underpinnings: antagonisms and allegiances*, 18-61) takes a look at the delicate and intricate political relations between the main proponents of the crusade and their motives for action or inaction. The driving force behind the crusading movement was the implicit antagonism between Christianity and Islam, embodied in the contemporary claims that the ultimate Ottoman goal was the destruction of the Christian religion. The author concentrates on the portrayal of the Turk in crusading texts and humanist literature, where, in an attempt to construct the image of an enemy, they were routinely presented as uncultured and barbarous. The general idea at the time was that Turks threatened every Christian and that a united response was both a necessity and a religious obligation. Crusade thus became an issue of Christendom's survival. It is because of this view that certain states came to be seen as bulwarks (lat. *antemurale*) of the faith. Hungary and Venice were the most famous of such cases, but almost every state in the Balkans served as a shield against Ottoman expansion at some point in time. Another defining

aspect of crusade in the post-conciliar period was that the papal curia did not have the influence or resources to pursue crusading with the same fervour and ambition as it did in the preceding centuries. Dissenting voices were few and far between, but the exceptional example of the Carthusian Vinzenz of Aggsbach is nevertheless telling and deserves to be relayed in full. He opposed the crusade of Pope Calixtus III in 1456 claiming that since the Turks did not expect their subjects to convert, war against them was a purely secular matter and should be waged by those rulers whose positions were directly threatened rather than by ecclesiastics. And while European rulers jockeyed for position, the protracted crusading procedures were periodically broken up by news of Ottoman conquests of significant Christian forts or states. Frustration and disappointment due to lack of action was most notably expressed by a Croatian Dominican friar, Andrija Jamometić, who denounced Pope Sixtus IV in 1482 as a friend of the Turks, accusing him, among other things, of preferring wars in Italy to promoting a crusade.

In the third chapter (*Strategy, mobilization, and control*, 62-99) the author moves away from explaining the ideological concepts of crusade to treating somewhat more practical issues of its organization. He attempts to understand what strategies and methods European rulers sought to employ in order to contain the Ottoman danger. Asking questions about how the crusade was planned, how the armies were mobilized, and how Christendom pursued a much needed unity, he writes about contemporary ideas to attack

the heartlands of Ottoman territory as opposed to skirmishes on the borders, about proposals to integrate naval and land operations, as well as to conclude an alliance with non-Christian powers that were hostile towards the Ottomans. Organizing anything on such a massive scale was bound to encounter problems caused by lack of coordination and cooperation. Giovanni Capistrano wrote to Pope Nicholas IV in October 1454, asking him how others could be expected to give up their children's bread for the crusading cause when he kept spending the bulk of the Church's income on his ambitious building projects. The careful Venetian strategy was expressed through a policy of "wait and see", whereas Duke Francesco Sforza's envoys in Rome had to reassure their master in late 1463 that the Pope's alliance with Venice and others was anti-Turkish in character, rather than being essentially aimed against Milan. Apparently, it was much easier to mobilize resources to expel the French out of Italy in the North than to stop the Ottomans entering from the South. The invasion of Otranto in 1480 being a case in point.

The next chapter (*Recruitment and finance*, 100-134) continues in the same direction as the previous one, elaborating on other functional aspects of the later crusades. It presents an examination of recruitment and finance, two key elements of effective warfare, considering whether these tasks were managed in such a way that would successfully exploit Christian resources and enable them to defeat the Turks. Housley writes about the conscription of soldiers, analyses the make up of the crusading army and

emphasises an increasing tendency to rely on volunteers. Money was always a contentious matter and remained at the heart of the problem. Some of the important issues raised in this chapter concern the way in which funds for sustaining an active military force were collected and allocated, from whom and how the money was raised, as well as how this affected relations between the Church and the state.

The fifth part of the book is devoted to the way that the crusading campaigners communicated with the faithful masses (*Communication*, 135-173). The daunting task of persuading people to take the cross and go on long campaigns was a permanent challenge, but in the second half of the 15th century crusading activists had some particular methods at their disposal. The period witnessed a string of long orations delivered before assembled audiences, gathered at courts and diets, as well as the deployment of the printing press to the advantage of the crusading cause through the dissemination of printed literature. This meant that ideas could be communicated to more people than ever before. Housley particularly highlights the role of Franciscans, specifically of Observants, in preaching the crusade. The two names that stand out among many are Giacomo della Marca, dubbed as 'God's trumpet', and Giovanni Capistrano, the victor at Belgrade in 1456. Both were tireless preachers and were later canonized as saints.

The closing chapter appropriately deals with marketed indulgences which constituted the most obvious and important result of the analysed crusading programmes (*Indulgences*

and the crusade against the Turks, 174-210). Considering that the sale of indulgences was a fiercely contested issue which brought about the dawn of a new age and opened the door to Reformation, it is difficult to dispute the impact that anti-Turkish crusading had on events in Europe at that time.

Along with a conclusion, the book is also supplied with the usual scholarly apparatus, an extensive bibliography and index. Since crusading in the later middle ages was almost exclusively thought of as war against the Ottoman Empire, it is understandable that Bosnia features throughout the work, most significantly in the context of military campaigns of Hungarian King Matthias Corvinus and the crusading plans of Pope Pius II. The examination of international relations and failed crusades in this period helps to highlight the specific position of Bosnia following the conquest of the Kingdom in 1463. The absence of any concerted military attack and sustained pressure against Turkish outposts in Bosnia quite probably contributed to the country being quickly and completely integrated into the ever-growing Ottoman Empire.

With his clear, elegant, and concise writing style, Norman Housley has yet again succeeded in creating a detailed and engaging study on the later crusades which will, as an undoubted contribution to the field of research, join his many books as the standard work on the topic. A synthesis which brings together the results of many scholars and years of scholarship, interspersed with comprehensive explanations, *Crusading and the Ottoman Threat 1453-1505* will provide an essential study guide for

students and an unavoidable reference point for academics. Since it is at the same time an original work full of new observations and thought-provoking conclusions, it will also be an indispensable tool for researchers serving as a basis for further investigation.

Emir O. Filipović

OPŠIRNI POPIS TIMARA MUSTAHFIZA U TVRĐAVAMA KLIŠKOG SANDŽAKA IZ 1550. GODINE, prevela, obradila i pripremila za štampu Fazileta Hafizović, Naučnoistraživački institut "Ibn Sina": Sarajevo, 2014, 620 str.

U izučavanju historije Bosne i Hercegovine i šire regije nužno je konsultirati historijske izvore. S obzirom na to da je Osmanska vladavina na spomenutom prostoru trajala više od četiri stoljeća, arhivska građa nastala u kancelarijama osmanske administracije nezaobilazna je komponenta u istraživačkom procesu. Interes za izučavanje ovog perioda bosanskohercegovačke historije u posljednjim decenijama je u porastu. Međutim obilna historiografska produkcija koja ima za cilj pripovijedanje o prošlim vremenima, koje nije zasnovano na pouzdanim pokazateljima u historijskim izvorima, nije od koristi za nacionalnu historiju. Stoga postoji izražena potreba za oblikovanjem kvalitetnog središnjeg narativa koji bi nastao kao produkt ozbiljnog naučnog rada, a što nije moguće uraditi

bez uvida u spomenute historijske izvore. Međutim paleografske osobine ove vrste dokumenata veoma su komplikovane te je rad na dešifriranju istih mukotrpan i dugotrajan. Među rijetke historičare osmaniste s naših prostora koji koriste navedene izvore spada dr. Fazileta Hafizović. U toku svog višegodišnjeg naučnoistraživačkog rada u Orijentalnom institutu u Sarajevu, dr. Hafizović radila je i još uvijek aktivno radi na prijevodu raznovrsnih arhivskih dokumenata iz osmanskog perioda na kojima je i bazirala svoje naučne radove iz oblasti osmanistike, tako da je vremenom njen rad postao cijenjen i prepoznat i van granica Bosne i Hercegovine. Stoga ne čudi činjenica da je i Institut Ibn Sina u Sarajevu odlučio dati svoj doprinos objavljivanju njenog prijevoda jednog osmanskog deftera iz 1550. godine. Riječ je o *Opširnom popisu timara mustahfiza u tvrđavama Kliškog sandžaka iz 1550. godine*, koji je bio radni zadatak dr. Hafizović u okvirima Orijentalnog instituta. Original ovog popisa pohranjen je u Arhivu Predsjedništva vlade u Istanbulu pod signaturom BOA TTD No. 440, a kopija u arhivu Orijentalnog instituta. Iako je prilikom katalogizacije u istanbulskom arhivu defter okvirno smješten u doba vladavine sultana Sulejmana I Zakonodavca (1520.-1566.), autorica je na osnovu pojedinih marginalnih zabilješki u defteru izvršila preciznije datiranje. Uz to, uporednom analizom utvrdila je da spomenuti defter nastao kada i *Opširni popis Kliškog sandžaka iz 1550. godine*, u obradi Fehima Dž. Spahe i Ahmeda S. Aličića, koji je izašao u izdanju Orijentalnog instituta u Sarajevu 2007. godine. To se vidi i prema informacijama koje nudi

s obzirom na to da se u ovom defteru nalaze upravo neki podaci koji nedostaju u ranije objavljenom defteru, a čije postojanje se, do sada, moglo samo naslutiti. Autorica argumentovano smatra da su ova dva popisa nastala “u isto vrijeme i u okvirima istog projekta popisivanja”.

Nakon uvodne studije, autorica se nije zadržala samo na prijevodu izvornika nego je u podnožnim napomenama davala dodatna pojašnjenja značenja manje poznatih termina i pojmova, a potom i ubicirala većinu lokaliteta koji se u tekstu spominju. Defter sadrži podatke o timarima koje su uživali posadnici tvrđava u Kliškom sandžaku, koji je u spomenutom vremenu obuhvatao područje dalmatinskog zaleđa (danas R. Hrvatska) kao i dijelove današnje Bosne i Hercegovine, od Konjica na istoku do Gospića na zapadu, od Klisa i Skradina na jugu do rijeke Une na sjeveru. U defteru su detaljno upisani stanovnici onih naselja čiji prihodi su spadali u timare mustahfiza tvrđava koje su administrativno pripadale Kliškom sandžaku (Livno, Prozor, Susid, Akhisar, Fenarlık, Gölhisar, Sokol, Belgrad Dlamoč, Sinj, Vrhrika, Knin, Drniš i Nečven). S obzirom na to da u ranom novom vijeku još uvijek nije bio široko primjenjivan linearni koncept granica, pogranične tvrđave sa pripadajućim područjem služile su i u svrhu markiranja granica te zaštite istih. Zbog toga podaci iz ovog deftera sugerišu kako je izgledao pogranični pojas Bosanskog ejaleta sredinom 16. stoljeća, čiji značaj je bio veoma izražen upravo zbog činjenice da je to područje predstavljalo trograničje između tri najutjecajnije svjetske imperije ranog novog vijeka: Osmanskog carstva, Habsburške

monarhije i Mletačke republike. Iako ovaj defter, kao i njemu slični defteri, spada u produkte zvanične osmanske administracije, on nudi brojne podatke i o različitim aspektima ljudske djelatnosti u svakodnevicu. Osim podataka o tvrđavama i njihovim posadama, koji spadaju u informacije koje su korisne prilikom izučavanja vojne historije spomenutih krajeva, defter pruža i obilje podataka o načinu rada upravne i sudske vlasti, procesu prelaska na islam autohtonog stanovništva i sl. Uz to, i ovaj defter evidentira istaknute pojedince, ali i članove onih porodica koje su se afirmisale u osmanskom društvu, a koje su porijeklom sa teritorija srednjovjekovnog Bosanskog kraljevstva kao što su: Vilići, Kopčići, Ljubunčići, Malkočevići. U izvornom tekstu spominje se i Ilijas Gerz kao bivši uživatelj jedne zemljišne parcele u blizini tvrđave Vrhrika. Autorica smatra da je riječ o stvarnoj historijskoj ličnosti, akindžiji koji je poginuo 1491. godine u borbama oko tvrđave Sokol na Plivi, i koji je bio osnov za oblikovanje epskog narodnog junaka kod Bošnjaka, Alije Đerzeleza. Brojne informacije o tome kakve vrste žitarica i ostalih poljoprivrednih proizvoda su uzgajane na pojedinim mjestima, u kojoj mjeri su prerađivane u mlinovima, a potom i evidentiranje pojedinih sorti koje se danas više ne uzgajaju ili se u ljudskoj ishrani ne koriste, iznimno su značajne za izučavanje ekohistorije spomenutih predjela, kulture prehrane i sl. Na osnovu podataka u defteru vidi se da je u Nahiji Neretva u ovom periodu bilo izuzetno rašireno vinogradarstvo. Defter pruža i podatke o nastanku i razvoju pojedinih naselja, npr. slučaj lokaliteta Duboka,

koji je u periodu između 1550. i 1604. pretvoren u veće naselje zahvaljujući činjenici da je u njemu ponovo aktivirana obrada željeza, na što ukazuju i susjedni toponimi Grnovnica (grn - peč za topljenje željeza), Kovačići i sl. (str. 270). Podaci iz ovog popisa ukazuju na to da je Murat-beg Tardić, prvi sandžakbeg Kliškog sandžaka, podigao džamiju u tvrđavi Klis, koja je, po završetku osmanske vladavine, pretvorena u crkvu. Uz džamiju je bila podignuta i muallimhana (škola). Iako ova džamija nije bila jedina džamija u Kliškom sandžaku, ovom prilikom je izdvojena iz teksta zbog činjenice da je podignuta u simbolički i strategijski značajnoj tvrđavi Klis kao i zbog toga što ju je sagradio visokopozicionirani osmanski dužnosnik koji je i sam bio porijeklom iz toga kraja.

Uz indeks ličnih i geografskih pojmova, ovo izdanje predstavlja jednu zaokruženu cjelinu te je olakšano i snalaženje u njemu. Iako, povremeno se javlja i neujednačenost prilikom navođenja ličnih imena, što smatram da proizlazi iz činjenice da su i u izvorniku, vjerovatno, lična imena slavenskog i drugog porijekla bila bilježena različito. Također, na pojedinim mjestima ostavljen je samo turski naziv toponima, npr. "Sivri Sirt" (str. 41), iako se, možda, moglo ponuditi rješenje poput "Oštro sedlo" ili "Šiljati greben", kao što je to urađeno u slučaju mezre "Kraljev Izgon (Kral Izgonu)" (str. 57). Međutim takvi primjeri su dosta rijetki.

Zbog svega navedenog ovaj izvor sigurno će biti veoma koristan u komparativnom pristupu izučavanju geografski bliskih prostora o kojima je u defteru riječ, a koji su u jednom periodu prošlosti bili objedinjeni pod vlašću

Osmanskog carstva. Podaci koje nudi imaju ne samo lokalni nego i širi regionalni značaj, što ovome defteru osigurava specifično mjesto u historiografiji. S obzirom na potvrđene kompetencije autorice prijevoda i uvodne studije u oblasti osmanistike, ovo izdanje će zasigurno biti od višestruke koristi u izučavanju različitih aspekata historije Bosne i Hercegovine i šire regije u ranom novom vijeku.

Elma Korić

Hatidža Čar-Drnda, NASTANAK MOSTARA, NJEGOVI URBANI I DEMOGRAFSKI RAZVOJ DO KRAJA 16. STOLJEĆA, Orijentalni institut u Sarajevu, Posebna izdanja XLIII, Sarajevo, 2014, 367. str.

U središtu interesa evropske i svjetske historiografije postoje opće teme koje su uvijek aktuelne, naročito ako se pronađu neki novi izvori i informacije ili se primijene drugačije metode u promatranju istih. Historijske teme i sadržaji su uvijek zanimljivi i privlačni, tako da mnoge knjige koje se nude čitalačkoj javnosti upravo imaju različite sadržaje iz te oblasti. Nažalost, svjedočimo rijetke prilike u kojima na svjetlo dana izlaze knjige sa značajnijim novitetima, barem kad su u pitanju historijske teme iz osmanskog perioda. Obično su to reprinti već postojećih knjiga, koje svakako imaju svoju vrijednost, ili su to knjige u čijem sadržaju se nalaze odveć poznate stvari interpretirane neznatno drugačije.

Uprkos takvom trendu još uvijek postoje naučne institucije čiji istraživači, i pored svih nedaća i izazova koje prate radnike tih institucija, donose radove koji su zanimljivi i cijenjeni kako kod domaćih stručnjaka tako i kod kolega na svjetskom nivou. U tom smislu ovdje predstavljamo prvorazredno naučno štivo čija se tematika odnosi na historiju Bosne i Hercegovine u vrijeme osmanske vlasti.

Knjiga autorice Hatidže Čar-Drnda *Nastanak Mostara: urbani i demografski razvoj grada do kraja 16. stoljeća* predstavlja one rijetke prilike kada je čitalačka javnost počašćena viđenjem krajnjeg rezultata višegodišnjeg naučnog istraživanja. To je knjiga koja je nastajala na osnovu sadržaja različitih dokumenata i literature iz biblioteke i arhiva Orijentalnog instituta u Sarajevu, čuvenih turskih arhiva u Istanbulu i Ankari, kao i Državnog arhiva u Dubrovniku. Autorica je u knjigu pažljivo utkala podatke iz brojnih osmanskih dokumenata koje je neumorno sakupljala, zatim dešifrirala, prevodila i interpretirala.

Treba naglasiti da je knjiga posthumno objavljena u okviru posebnih izdanja Orijentalnog instituta i bila je tema autoričine doktorske disertacije odbranjene 2008. godine na Katedri za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu. Studiju sačinjava *Uvod*, šest poglavlja (*Osvajanje oblasti hercega Stipana Vukčića Kosače*, *Nastanak Mostara u drugoj polovini 15. stoljeća*, *Urbani razvoj Mostara*, *Stanovništvo*, *Poslovne djelatnosti mostarskog stanovništva u 15. i 16. stoljeću*, *Ličnosti koje su odigrale važnu ulogu u razvoju Mostara*, *Sažetak* (na bosanskom i engleskom jeziku), *Imenski registar* i *Registar geografskih imena*.

U prvom poglavlju izložena je hronologija osvajanja područja kojim je gotovo samostalno gospodario herceg Stjepan Vukčić Kosača. U julu 1465. godine Osmanlije su poduzele ofanzivu za definitivno osvajanje područja kojim tada gospodario Kosača. Tom prilikom osmanski odredi, predvođeni bosanskim sandžak-begom Isa-begom Ishakovićem, stigli su do dubrovačke granice. Područje kojim je svojevremeno upravljao herceg bilo je srazmjerno prostrano. Osmanske vlasti su u dva navrata 1469. i 1477. godine izvršile popis ljudi i dobara u hercegovoju oblasti, a defterski podaci koji se odnose na područje Mostara navedeni su u ovom poglavlju. Na istom mjestu razmatran je i način na koji je izvršena teritorijalno-upravna organizacija tog područja u novonastalim okolnostima. Drugo poglavlje se odnosi na nastanak Mostara u drugoj polovini 15. stoljeća. U njemu su tretirana različita faze u procesu izgradnje grada na počecima osmanske vlasti – formiranje trga, izgradnja tvrđavskog kompleksa na obalama rijeke Neretve, te važnost tvrđave u odbrani Mostara i njegove okoline. Analizirajući sadržaj izvora, autorica je ustanovila kako je mostarska tvrđava bila kontinuirano aktivna, te da je u vojnom sistemu Osmanske države imala važnu poziciju na jugozapadnom dijelu Rumelije.

Treće poglavlje bavi se urbanim razvojem Mostara i zapravo je centralno poglavlje u kojem se studiozno analizirala izgradnja različitih objekata koji su činili urbanu sliku ondašnjeg Mostara. U tom smislu izložena je hronologija i načini izgradnje džamija i mesdžida. Pisanje o tome dobija na posebnoj važnosti ako se ima u vidu da su ti objekti predstavljali urbane nukleuse oko kojih

je nastajala mahala. S obzirom na to da se vodilo računa o općoj i vjerskoj naobrazbi podignuto je više mekteba i medresa koji su predstavljali osnovne institucije za tu namjenu. U knjizi je istaknuto kako se proces obrazovanja odvijao i u džamijama, bibliotekama, tekijama, knjižarama, te privatnim kućama učenjaka i velikodostojnika.

Kako bi se olakšao transport ljudi i roba lokalni osmanski službenici su, po instrukcijama Porte, gradili objekte za njihov smještaj. Ovo je podrazumijevalo i gradnju mostova i osmatračnica sa kojih se pazilo na sigurnost. Kao izuzetno važne institucije za smještaj putnika, naročito trgovaca, spominju se hanovi i imareti. Navodi se kako je u Mostaru još prije 1558. godine izgrađen han u kojem su putnici i trgovci mogli dobiti smještaj i prenočište za sebe i svoje tovarne životinje, dok je u poslovnom dijelu (čaršiji) sagrađen imaret.

Autorica se osvrnula i na vrlo važan aspekt u životu ondašnjih ljudi – institucionalno mjerenje vremena. Mostar je spadao među rijetke gradove na ovim prostorima, koji su se mogli pohvaliti postajanjem sahat-kule i muvekkit-hane.

Budući da je Mostar toga doba imao prepoznatljivu osmansku vizuru, svakako da je uz džamije i mesdžide bila neizostavna gradnja javnih kupatilahamama koji su predstavljali poseban kuriozitet islamske arhitekture i islamskog načina života. Ono po čemu je Mostar prepoznatljiv jeste rijeka Neretva i Stari most koji nadvisuje njene obale. O historiji tog simbola grada, ali i Krivog mosta na Radobolji, donoseni su podaci iz različitih osmanskih izvora. Na osnovu njih rekonstruirane su etape u njihovoj gradnji. Vitalno pitanje za

svakodnevni život ljudi u gradu bilo je snabdijevanje vodom. Osim prirodne upućenosti na vodu, ljudima je i vjera propisivala higijenske preduslove koji su bili neizostavni u dnevnim obraćanjima Bogu. Ovo je utjecalo na ranu izgradnju česama i vodovoda u Mostaru. Koliko je to bilo važno za Mostarce svjedoče i hronogrami, pisani u povodu otvaranja vodovoda ili česme.

Pisati o gradu znači pisati i o njegovom stanovništvu, stoga je posebna pažnja posvećena toj problematici u poglavlju koje slijedi. Na osnovu podataka izdvojenih iz nekoliko osmanskih popisa naselja i njegovih stanovnika izvršena je analiza demografskih trendova. Kako su u posljednjim decenijama postale vidljive promjene u konfesionalnoj strukturi stanovništva i to je bilo u fokusu autorice. Suštinski važno pitanje u pogledu gradskog stanovništva jeste njihov pravni i ekonomski status. Osnovna podjela stanovništva podrazumijevala je postojanje vladajuće vojničke klase i poreznih obveznika – raje. Međutim, status gradskog stanovništva donosio je određene privilegije. Naime, početkom 16. stoljeća Mostar je stekao status kasabe i dio njegovog stanovništva bio je oslobođen plaćanja ranijih obaveza. To su bile kategorije koje su se bavile različitim zanatskim djelatnostima i trgovinom. Prateći savremene trendove u svjetskoj osmanistici, autorica se osvrnula i na status i ulogu žene u osmanskom društvu. U tom smislu povučene su paralele između pravnog i društvenog položaja žene u osmanskom društvu i žene na Zapadu.

U petom poglavlju razmatrana su pitanja iz oblasti ekonomike grada. Kako su osnovne privredne djelatnosti bile

trgovina i zanatstvo, tom segmentu privređivanja je posvećen najveći dio poglavlja. S ciljem potpunijeg sagledavanja načina odvijanja trgovine, bilo je riječi i o trgovačkim rutama. Neizostavan segment te problematike svakako je bilo i pitanje sistema zaštite i osiguranja trgovačke trase i riječnog toka Neretve. Nakon što je izložila samu strukturu i kontekst u kojem se odvijala trgovina, autorica se osvrnula i na mostarske trgovce i njihove aktivnosti u drugoj polovini 15. i u 16. stoljeću. Ukazano je na prisustvo dubrovačkih trgovaca kao i Jevreja, veoma aktivnih sudionika u trgovini tog doba. Sve navedeno je ukazivalo na to da je ta djelatnost bila izuzetno značajna, te da je donosila profit. U finansijskim tokovima grada posebno mjesto imala je institucija novčanog vakufa. Navedeni su prilični iznosi gotovog novca kojeg su Mostarci uložili u ovu instituciju. Novčani vakufi su funkcionirali kao institucije koje su kreditirale lokalne poduzetnike. Dostupnost gotovog novca bila je svojevrsni pokretač trgovačke i zanatske djelatnosti u gradu Mostaru. Osim trgovine značajno mjesto u privredi grada činilo je zanatstvo, ali i poljoprivreda kojom su se Mostarci najvećim dijelom bavili do kraja 15. stoljeća.

Završno poglavlje predviđeno je za ličnosti koje su odigrale važnu ulogu u razvoju Mostara. Na jednom mjestu izdvojene su osobe koje su dale vlastiti pečat izgradnji Mostara, njegove privrede, te svojim aktivnostima pospješile njegov kulturni i duhovni život. Riječ je o pojedincima koji su rođeni na području Mostara ili šire hercegovačke oblasti i koji su putem devširme dospjeli na sultanov dvor i

napravili značajne karijere. Njihov doprinos ogledao se kroz izgradnju vakufskih objekata različitih namjena. Njihovim sredstvima podignuti su objekti za prosvjetne, kulturne, komunikacijske i socijalne potrebe gradskog stanovništva.

Na samom kraju treba podsjetiti da je tema grada i urbaniteta postepeno postala dio općeg interesa i zanimanja ne samo stručne nego i šire javnosti. Pitanja urbaniteta razmatraju se i analiziraju u različitim aspektima, tako da fenomen grada i gradskog stanovništva predstavljaju predmet istraživanja i drugih disciplina. Ono što preporučuje ovu knjigu stručnoj, ali i široj čitalačkoj, javnosti jeste činjenica da ju je napisala vrsna osmanistica. Hatidža Čar-Drnda je svoju studiju sazдалa na temeljima izvorne građe čiji je broj i obim zaista impresivan. Isto tako, ona je konsultirala brojnu literaturu na različitim jezicima čiji je sadržaj znalacki analizirala i uvrstila ono što je važno za problematiku o kojoj piše. Treba naglasiti da je upravo pitanje urbaniteta i njegovih različitih aspekata bila uža specijalnost autorice. Ona se gotovo cijeli svoj naučni vijek vrlo uspješno bavila različitim temama iz te oblasti o čemu svjedoče brojni članci objavljeni u različitim časopisima kako u Bosni i Hercegovini tako i u inostranstvu.

Stoga, ako bi grad promatrali kao jedan tekst, što je trend u savremenim antropo-sociološkim pristupima, onda historijska slika Mostara prikazana u Hatidžinoj studiji, izgleda poput estetski i umjetnički lijepo ispisanog berata, ukrašenog sultanskom tugrom u vidu čuvenog kamenog mosta na Neretvi.

Muamer Hodžić

Elma Korić, *ŽIVOTNI PUT PRVOG BEGLERBEGA BOSNE: FERHAT PAŠA SOKOLOVIĆ (1530.-1590.)*, Orijentalni institut u Sarajevu, Posebna izdanja XLIV, Sarajevo, 2015, 321 str. + 6.

Brojni događaji i ličnosti koji obilježavaju i simboliziraju pojedina povijesna razdoblja, nerijetko ostaju u svojevrsnoj “znanstvenoj sjeni”, ili pak tek na površini znanstvene valorizacije. U odnosu na svoju povijesnu ulogu i značaj u kategoriju nedovoljno valoriziranih ličnosti dakako spadao je i Ferhat-paša Sokolović. Stoga se s razlogom namevalo pitanje zašto je jedna tako značajna povijesna ličnost ostala tako dugo u nekoj vrsti “znanstvene zapostavljenosti”? Iako se ne može reći da nije bilo pokušaja koji su ovu ličnost sa stanovišta prisutnosti u historiografskom diskursu afirmirali, oni su isuviše skromni da bi se mogli smatrati dostatnim, posebno u odnosu na ulogu koju je igrao u vremenu u kojemu je živio i djelovao. Ako bi se dosadašnji rezultati toga interesa trebali sažeto valorizirati, onda bi se moglo kazati da su svedeni na vrlo usku biografsku dimenziju, bez temeljitije analize, uz samo neke biografske naznake. Ponešto pažnje dato je i njegovim vakufima, kao društvenoj dimenziji bez koje dakako nije moguće sagledavati njegov sveukupni povijesni značaj i doprinos. Međutim, ti pristupi najčešće su u kontekstu izučavanja povijesti Banjaluke ili nekih drugih pitanja, vakufa općenito, a ne u svrhu cjelovite valorizacije uloge i značaja ovog bosanskog namjesnika. Posmatra li se hronologija toga interesovanja, začuđuje, da većina radova koji se odnose na Ferhat-pašu

pripadaju razdoblju, u kome još uvijek nije stasala moderna osmanistika. Izvan onoga što su ponudili, Salih Sidki Hadžihuseinović Muvekkit, Muhamed Enveri Kadić, Safvet-beg Bašagić, Asim Muftić, nije bilo obimnije studije koja bi sveobuhvatnijim pristupom, po dubini i širini obuhvatila povijesnu ulogu i značaj Ferhat-paše Sokolovića. U tom kontekstu, dakako, pojava knjige autorice Elme Korić, *Životni put prvog beglerbega Bosne, Ferhat-paša Sokolović (1530-1590)* u izdanju Orijentalnog instituta, u ediciji posebna izdanja, ima veliki značaj. Stoga možemo konstatovati, da je Ferhat-paša napokon dobio prostor u historiografiji, koji zaslužuje shodno svojoj povijesnoj ulozi. Željeli bismo istaći neke opće karakteristike tog novog historiografskog postignuća. Kao što to i sam naslov sugerira, životni put prvog beglerbega prati se do u najsitnije detalje, povijesno i teritorijalno kretanje Ferhat-bega. Autorica kontekstualizira, prati i analizira njegovo profesionalno kretanje, učešće u svim događajima, uspone i padove, uspjehe i neuspjehe, kretanje od Bosne, Dalmacije, Ugarske, do Kipra, Kefe i Krima. To je na neki način determiniralo i strukturu same knjige koja u sedam tematskih poglavlja, prati to kretanje i u svakom od njih obrađuje jednu etapu života i profesionalne karijere. Da bi se prišlo toj vrsti hronološkog praćenja, autorica nas s pravom uvodi u vremenski kontekst poglavljem “Osmansko carstvo u 16. stoljeću” u kojem upućuje na širenje carstva na Balkanu, ali i jedno drugo vrlo važno pitanje, tj. pitanje „devširme“ ili regrutiranja i infiltriranja potencijalno perspektivnih kadrova u vojne i administrativne strukture Osmanskog carstva, kojim putem je došao i sam Ferhat-paša. Započevši

tim pitanjem, autorica je dalja poglavljima strukturirala hronološki prateći jednu uspješnu životnu, vojnu i administrativnu karijeru od Kliškog (1566.-1573.) do Bosanskog sandžakbega (1573.-1580), Bosanskog (1580-1588) i Budimskog beglerbega (1588.-1590). I dakako, neizostavno pitanje koje je Ferhat-pašu učinilo "dugotrajnim" na našim prostorima jeste dobrotvorna, bolje reći humana i humanistička dimenzija. Otuda poglavljju "Ferhat-paša Sokolović, vakif, dobrotvor, i mecena", autorica posvećuje i najviše prostora. To je ono što na neki način upotpunjuje ovu ličnost, historijski i kulturološki ga svrstava u sami vrh profesionalno uspješnih, ali izvan toga u promicatelja dobročinstva, nauke i kulture. To je svojstveno samo vizionarima koji na taj način osiguravaju svoje mjesto u "kući slavnih".

Unutar tih naprijed istaknutih tematskih cjelina, u ranijoj historiografiji, moglo bi se kazati tek naznačenih i najavljenih, ostalo je mnoštvo dilema, neriješenih pitanja, koja su proistjecala iz nedorečenosti i nedostatka izvorne građe, a posebno koincidencijom istih imena, titula, bliskosti vremena i prostora kojim su se u jednom relativno kratkom vremenskom periodu kretala pojedina lica. U svakom dijelu te vrste nedostataka autorica argumentirano korigira uočene slabosti, nedorečenosti i dileme, oslanjajući se na nove izvore koji omogućavaju sklapanje jednog vrlo kompliciranog vremenskog mozaika. Naravno, za to je neophodna iznimna energija i znanstvena lucidnost, bez koje taj mozaik ne bi bilo moguće sklopiti u jednu harmoničnu i zaokruženu cjelinu.

Shodno naprijed rečenom, opća karakteristiku ovoga djela jeste njegova višeslojnost. Jedan dio mogao bi se

okarakterizirati kao sinteza koja sublimira mnoštvo razasutih i nevezanih podataka u ranije publiciranoj historiografskoj produkciji u različitim kontekstima a drugi, mnogo važniji i značajniji jeste onaj u kojem se autorica oslanja isključivo na neobjavljene i potpuno nepoznate historijske izvore, prikupljane po različitim arhivima i bibliotekama. Ti podaci, ukomponovani i hronološki strukturirani, daju jedan novi pregled biografske naravi, kontekstualiziran u politička, vojna administrativna i kulturna kretanja, druge polovice 16. stoljeća, ne samo lokalnog i regionalnog nego i općeg karaktera. To je ono što ovaj historiografski iskorak čini vrlo važnim doprinosom bosansko-hercegovačkoj ali i historiografiji šire. Stoga će, nema sumnje ovo djelo, dobro doći mnogima u izučavanjima povijesti svih krajeva kojima se Ferhat-beg kretao, ili onima koji se bave političkim i drugim kretanjima u kojima je prirodom svoga položaja sudjelovao i čiji akter je bio tokom druge polovine 16 stoljeća.

Aladin Husić

Nabil Matar, *BRITISH CAPTIVES FROM THE MEDITERRANEAN TO THE ATLANTIC, 1563-1760*, *The Atlantic World* 28, (Leiden), Brill, 2014, xiii, 334 pp.

U Brilllovoj ediciji *The Atlantic World* u protekloj godini iz štampe je izašla knjiga Nabila Matara *Britanski zarobljenici od Mediterana do Atlantika, 1563-1760*. Bazirana

na arhivskom istraživanju, ova knjiga predstavlja prvu cjelovitu studiju o Britancima koji su bili zarobljavani na Mediteranu i Atlantiku od vremena vladavine kraljice Elizabete II do kralja Džordža II.

Pitanje zarobljavanja radi otkupnine u različitim kopnenim pograničjima ranog novog vijeka već je problematizirano u više navrata. Historičari su dosta izučavali i pitanje zarobljeništva Evropljana u ranom novom vijeku na Mediteranu i Atlantiku ističući pritom nasilje i antikršćansku motivaciju za to. Uprkos tome što su gusari koji su vršili prepade, pljačke i zarobljavanja bili podjednako i kršćani i muslimani, naučni i popularistički fokus bio je uglavnom na sjevernoafričkim gusarima i njihovom islamskom odnosno antikršćanskom predznaku. Takav fokus doveo je do povlačenja paralela sa skorašnjim dešavanjima na Bliskom Istoku te su pirati ranog novog vijeka poistovjećivani sa današnjim piratima u Somaliji i smatrani prethodnicima svih "bliskostočnih terorista". Ovakve i slične aluzije na savremenu geopolitičku stvarnost ignorišu historijske specifičnosti fenomena piratstva u ranom novom vijeku i prizivaju saidovsku orijentalističku doktrinu prema kojoj su svi muslimani isti u svome suprotstavljanju svemu "zapadnjačkom".

U ovoj knjizi, za koju je podatke prikupljao niz godina, autor opisuje ulogu koju su odigrali (ili ne) monarhija, parlament, trgovačke kompanije i crkva prilikom plaćanja otkupnine za zarobljenike. U prvom poglavlju on skreće pažnju na to da arhivi sjevernoj Africi, tačnije u Tunisu i Maroku gdje je sprovodio dio istraživanja, ne

sadrže imena ni spiskove Britanaca ili drugih zarobljenika. Ističe da britanski konzuli nisu vodili konstantne bilješke o svojim zarobljenim sunarodnjacima. Nešto više podataka pronađeno je u Vatikanskom arhivu gdje postoje različite liste sa imenima zarobljenika i sumom novca predviđenom za otkup, ali je i pored toga bilo veoma teško tačno ustanoviti ukupan broj zarobljenih Britanaca. Autor ističe da mu nije poznat metod kojim su izračunavane često pretjerane brojke kojim se barata u literaturi u vezi sa zarobljenicima u pojedinim dešavanjima ili periodima.

On smatra da su i u tom vremenu, osim ratova, postojali i drugi razlozi i pojave koje su utjecale na nestanak ljudi kao što su glad, kuga, utapanje i sl. Uz to, relativno raširena pojava bila je i religijska konverzija, te je među zarobljenim Britancima bilo onih koji su u zarobljeništvu prihvatili islam i nisu se ni željeli vratiti. Međutim, mogućnost zarobljavanja od strane "Turaka", bilo stvarna ili zamišljena, činjenica je koja je odigrala značajnu ulogu u usmjeravanju trgovine, migracija i naseljavanja prema Sjevernoj Americi, gdje su "Britanci bili u prilici da lokalne Indijance okrenu u katoličanstvo, a ne kao u Sjevernoj Africi, da sami pređu u islam". Pored toga, postojanje tzv. "kršćanskih" gusara, za razliku od "muslimanskih", podržavano je, iako tiho, i od strane samog plemstva. U vremenu kada se u engleskoj historiji bilježe najsuroviji progoni katolika, vještica i sl., broj ljudi koji je bio zarobljen ili prisilno prevjeren u aglikanstvo mnogo je veći od broja ljudi koji su "patili u turskom zarobljeništvu". Stoga autor zaključuje da zarobljavanje

Britanaca duž obala Sjeverne Afrike nipošto ne treba izučavati kao religijski fenomen, muslimani naspram kršćana, nego u kontekstu dubljih društvenih i političkih promjena u Engleskoj, civilnog rata, revolucije, kolonizacije Sjeverne Amerike i sl.

Naredno središnje poglavlje predstavlja pregled britanskog zarobljeničtva i otkupnina u periodu od dva stoljeća 1563-1760, te pruža historijski kontekst za zarobljavanje u ranom novom vijeku na Mediteranu i Atlantiku, s naročitim fokusom na političkom i pomorskom razvitku, te različitim kategorijama zarobljenika. U trećem poglavlju autor analizira situaciju u vremenu početaka britanske dominacije na Mediteranu i istočnom Atlantiku nakon 1600. godine te ga, po uzoru na Braudela, naziva "sjevernjačkom invazijom". Britanija i Francuska su nastojale eliminirati Maroko i osmanske pokrajine kao komercijalne pomorske snage. Obje sile su razmatrale uspostavljanje stalnih predstraža u regijama koje su napadale. Zarobljavanje Britanaca, koji nisu uvijek bili prioritet za londonsku administraciju, postalo je opravdanje za početak dominacije nad islamskim zemljama duž obala Mediterana i Atlantika.

Nakon teksta same studije slijede prilozi koji sadrže liste sa imenima zarobljenika, mjestima njihovog porijekla, iznosima otkupnine, potom spiskovi sa imenima oslobođenih zarobljenika, zarobljenih brodova sa imenima i gradovima iz kojih dolaze i sl. Izdanje sadrži i indeks ličnih imena i toponima. Iznošenjem na vidjelo niza dokumenata koji nude različite informacije u vezi s temom

istraživanja, te adekvatnim tumačenjem istih, autor ovom knjigom daje vrijedan doprinos poznavanju teme ropstva i zarobljavanja u ranom novom vijeku te znatno osvjetljava navedeni fenomen koji je on značajno obilježio ljudsku epohu i živote ljudi.

Elma Korić

MEDITERRANEAN SLAVERY REVISITED (500-1800), eds. Julianne Schiel, Stefan Hanß, Chronos Verlag, Zürich, 2014, 587 pp.

Dugo vremena među istraživačima istočnoevropskih, bizantskih, arapskih i osmanskih društava, ropstvo i zarobljavanje smatrano je perifernim fenomenom. Tradicionalno, u istraživanju navedene teme u ranonovovjekovnim studijama fokus je uglavnom bio na prekoatlanskoj trgovini robljem, dok je mediteranska praksa zarobljavanja često posmatrana isključivo u negativnom kontekstu. U bizantskim i istočnoevropskim studijama ista tema dugo vremena posmatrana je samo iz perspektive žrtve, odnosno analizirano je na koji način i u kojoj mjeri su ropstva dopadali pripadnici "svog" naroda, dok je totalno ignorisana praksa zarobljavanja od strane tog istog naroda. Historiografija je stoga služila često kao nastavak nacionalnog narativa u svrhu širenja stereotipa o tzv. "turskoj opasnosti". Međutim, u skorije vrijeme ova tema postala je jako atraktivna i potakla međunarodnu diskusiju o

premodernim formama ropstva i u mediteranskoj regiji te se istraživanju fenomena ropstva pristupa kao interdisciplinarnoj i transkulturalnoj temi.

Knjiga koja je pred nama predstavlja tematski zbornik koji sadrži sabrane radove sa jedne konferencije organizirane upravo na tu temu, održane u Zürichu u septembru 2012. godine. Neki od radova nisu strogo ograničeni samo na regiju Mediterana, u onom smislu kako ga zamišlja Braudel, nego uključuju i oblasti na koje je u širem smislu utjecala praksa zarobljavanja na Mediteranu. Drugi, pak, vrše eksplicitnu komparaciju sa regijama Atlantskog i Indijskog okeana. U razmatranje su uzete kako dvorske tako i ruralne te druge forme ropstva, ali i praksa zarobljavanja u kontekstu piratstva i traženja otkupnine. Međutim, polje istraživanja nije striktno ograničeno geografski već prije svega metodološki i u skladu sa dostupnim izvorima. Stoga su radovi nastajali na brojnim i raznovrsnim izvorima kao što su mirovni ugovori, sudske zabilješke, narativni izvori poput hronika, pisama, diplomatskih izvještaja, autobiografija, potom administrativni tekstovi (dvorski registri, liste zarobljenika, notarski zapis) kao i književni tekstovi.

Nakon uvodnog poglavlja *Semantika, praksa i transkulturalna perspektiva ropstva na Mediteranu*, čiji autori su urednici Juliane Schiel i Sefan Hanß, slijede radovi napisani na svjetskim jezicima (engleskom, njemačkom, francuskom i talijanskom) koji su podijeljeni u nekoliko tematskih poglavlja. Među autorima zastupljeni su i osmanisti Suraiya Faroqhi, Maria Pia Pedani, I. Metin

Kunt. U prvom poglavlju *Semantika ropstva*, nalaze se radovi šest autora koji pri analizi pojma ropstva polaze od definicije ropstva kao društvene institucije koja nekim ljudima daje izvjesno pravo nad drugim ljudima. U tim radovima autori fenomenu ropstva prilaze iz ugla gledanja historijske semantike i ropstvo posmatraju u sklopu društvenih odnosa unutar specifičnih konteksta. Preispituju se i termini vezani za ropstvo i zarobljavanje, koncepti nasilja i slobode te neke teoretske razlike u primjeni pojmova 'zarobljenik' i 'rob'. Drugo poglavlje *Practiciranje ropstva* posvećeno je detaljnijoj kvalifikaciji robovskog statusa pri čemu su u centar pažnje stavljene različite prakse ropstva unutar istraživačkog polja historije svakodnevice. Fokus je pomjeren sa semantičke analize na konkretne akcije kroz oslikavanje i opisivanje same prakse. Treće poglavlje pod naslovom *Transkulturalne perspektive* sadrži radove koji skreću pažnju na heuristički potencijal koji te perspektive mogu ponuditi izučavanju historije ropstva. U većini radova ističe se potreba za ponovnim kritičkim ispitivanjem izvora i historiografske tradicije bez obzira na kulturalne granice ili znanstvenu disciplinu. Pri tom se kreće od pretpostavke da naročiti interdisciplinarni diskursi omogućuju iskorak preko granica historiografske tradicije uz kritički pristup istraživanju zastarjelih narativa.

Ovo opsežno i lijepo uređeno izdanje obuhvaća 587 stranica, sadrži radove ukupno dvadeset i dva autora uz uvodno i zaključno razmatranje te indeks ličnih i geografskih imena. Predstavlja jedno od najopsežnijih i

najsadržanijih izdanja u odnosu na izdanja slične vrste jer na jednom mjestu, oko jedne centralne objedinjuje radove autora koji se bave različitim historijskim periodima i oblastima. Zbog svega navedenog smatramo da bi ovo izdanje trebalo biti dio svake moderne biblioteke.

Elma Korić

Mustafa ‘Āli’s EPIC DEEDS OF ARTISTS. A CRITICAL EDITION OF THE EARLIEST OTTOMAN TEXT ABOUT THE CALLIGRAPHERS AND PAINTERS OF THE ISLAMIC WORLD. Ed., transl, and comm. Esra Akın-Kıvanç, Islamic History and Civilization, edid. Sebastian Günther and Wadad Kadi, 87, (Leiden-Boston), Brill, 2011, 490 pp. + tbls.

Leidenski izdavač Brill je u svojoj poznatoj seriji “Islamska Historija i Civilizacija” koju uređuju Sebastian Günther i Wadad Kadi, objavio, kao 87. knjigu, doktorsku disertaciju o poznatom djelu *Menāqib-i Hüner-verān* osmanskog polihistora Muṣṭafā ‘Ālija (u. 1600) koju je Esra Akın-Kıvanç izradila pod mentorstvom poznatog historičara islamske i osmanske umjetnosti Howarda Cranea, Ohio State University. Profesor Crane je stekao reputaciju kao izdavač i/ili prevodilac narativnih tekstova-izvorâ za historiju osmanske umjetnosti za period XVI-XVIII vijek. Kako je knjiga koju prikazujemo veoma značajna, a budući da se u transliteraciji, prevodu i tumačenju

Muṣṭafā ‘Ālijevog teksta na više mjesta razilazimo sa gđom Akın-Kıvanç to ćemo o ovom izdanju detaljno pisati u podužoj kritici (*review article*), pa zato ovaj prikaz treba shvatiti kao informativnu bilješku. Tekst *Menāqib-i Hüner-verān*, sastavljen svakako prije 1587. godine, je ne samo najstariji sačuvani historijsko-umjetnički spis o kaligrafima i slikarima na osmanskome jeziku nego je i najbolje što su nam Osmanlije ostavili u tom žanru. Polihistor fascinantne intelektualno-umjetničke prodornosti on bi od svega čega se prihvatio ostavio djelo za pamćenje. Ipak, zahvaljujući na prvi pogled neprohodno stilski teškom tekstu, doskora su se mogla sresti mišljenja koja nisu tako visoko rangirala njegova djela, uključujući i *Menāqib-i Hüner-verān*. Tako su i Annemarie Schimmel i Nihâl Atsız [Çiftçioğlu] donijeli negativan sud o njegovom cjelokupnom opusu, no taj sud nije izdržao ispit onih koji su detaljno proučavali ogromni opus ovog čelebije. Preokret u shvatanju i vrednovanju ‘Ālija predstavljala je fundamentalna studija Andreasa Tietzea o piščevom proznom stilu koja je svakako najsnažnija, uz radove Walsha i Fahira İza, rehabilitacija osmanske kićene proze. Još značajnija su bila izdanja i prevodi ‘Ālijevih djela koja je dao Tietze. Tietze je postavio zlatni standard za prevođenje kićene osmanske proze, polazeći od onoga što je naučio od svoga bečkog profesora slavistike i opšte lingvistike, kneza Trubeckoga. Knez Trubeckoj je dokazao da sinonimi nisu riječi istog značenja, a različitog oblika, nego da su to riječi sličnog značenja, ali sa bitnim semantičkim valerskim razlikama. Tietze je smatrao da se kićena osmanska proza posebno

uspješno može prevoditi korištenjem valerskih razlika u riječima german-skog i romanskog porijekla u engleskom jeziku (npr. swine vs. porc; foe vs. enemy). Gđa Kivanç-Akın u svom engleskom prevodu nije iskoristila tu mogućnost; njen prevod je isuviše rezoniran, tj. perifrastičan. Transliteracija teksta je, sve u svemu, prihvatljiva iako se mogu predložiti brojne popravke i emendacije (npr. *gendü* umjesto *kendü*; *Meḥmedî* umjesto *Muḥammedî*) o čemu će biti više riječi u članku-osvrtnu. Ni u kom slučaju ne možemo prihvatiti hiperkritički stav koji gđa Kivanç-Akın ima prema ranijem izdanju djela *Menâqib-i Hüner-verân* koje je, 1926. godine, priredio veliki kasnoosmanski alim İbnü'l-emîn Efendî. To ranije izdanje ni izbliza nije tako loše kao što to želi prikazati gđa Kivanç-Akın. U studiji o djelu gđa Kivanç-Akın je ostvarila značajne pomake jer je do u detalje rekonstruisala tekstualnu historiju spisa. To su teška i danas nepopularna istraživanja, pa je njen doprinos time i veći. Osim toga, ona je dala jasan prinos malo istraženom, a važnom problemu: kako su Osmanlije i shvatali i vrednovali djela likovnih umjetnosti. U tom smislu njen rad je blizak skorijim radovima koje potpisuju Roxburgh, Bağcı, Lâle Uluç, Fetvacı. Za nas u tome i leže osnovne vrijednosti ovog izdanja. Čudi nas da su osmanska imena i izrazi u engleskom dijelu izdanja transliterisani kao da se radi o arapskom jeziku (npr. Suyoljuzâdah). Mislimo da to stvara veliku konfuziju. Osim toga, nije na nivou ove serije i ove knjige da ona počinje prepričavanjem anegdote iz romana *Benim adim kırmızı* Orhana Pamuka. Taj razvikani pseudohistorijski roman obznanjuje

jednu zastarjelu orijentalističku filozofiju i sociologiju umjetnosti (perspektiva vs. plošnost; rad prema modelu vs. rad bez modela; lični atelje vs. dvorska radionica; individualnost vs. kolektivnost=Zapad vs. Istok) na šta su takvi poznavaoči kao Gülrü Necipoğlu i Cornell H. Fleischer opetovano, ali bez efekta upozoravali. Nije problem da Orhan Pamuk gradi svoju književnost na takvim premisama i predrasudama, ali je problem kada naučni rad uzima za teorijsku paradigmu i interpretativno polazište dubiozne orijentalističke postavke jednog u historiju neupućenog spisatelja.

I pored iznesenih neslaganja, smatramo da se radio o prvorazrednom izdanju koje će u osmanistici postati referentna knjiga.

Nenad Filipović

Paul L. Heck, SKEPTICISM IN CLASSICAL ISLAM: MOMENTS OF CONFUSION, Routledge, London and New York, 2014, 215 pp.

Djela klasičnoga doba islama (ukoliko ga definišemo kao period od 9. do 13. stoljeća) umnogome su utjecala na razvoj različitih pravaca teološkog, ali i filozofskog, pravnog, mističkog mišljenja u muslimanskim društvima današnjice. Kur'anska Riječ u središtu je zanimanja ovih djela, ali i ispitivanje sposobnosti ljudskoga uma da dopre do vječnih istina. Skepticizam kojeg ne treba izjednačiti sa ateizmom i koji se pojavljuje čak i u djelima najvećih

islamskih klasičnih autora, predmet je studije Paula L. Hecka, *Skepticism in Classical Islam: Moments of Confusion* (Skepticizam u klasičnome islamu: trenuci zbunjenosti).

Ova studija sadrži uvod pod naslovom *Introduction: skepticism in Islam* (Uvod: skepticizam u islamu), te četiri glavna poglavlja: *Words, words, words* (Riječi, riječi, riječi), *A world without words* (Svijet bez riječi), *Truths beyond words, truths beyond ideas* (Istine iza riječi, istine iza ideja) i *Words are words* (Riječi su riječi). Studiju zatvara poglavlje pod naslovom *Conclusion: to doubt...or not to doubt* (Zaključak: sumnjati...ili ne sumnjati).

Knjiga Paula L. Hecka, profesora na Univerzitetu Georgetown u Sjedinjenim Američkim Državama, kako i sami naslovi njezinih poglavlja govore, nastoji prodrijeti u srž debata klasičnoga doba oko riječi, njihovoga doslovnoga i prenesenoga značenja, te Stvarnosti do koje se tim riječima nastojalo doprijeti. Spuštanje Objave samo po sebi postavilo je nove izazove i pitanja pred rastuću muslimansku zajednicu i njezine intelektualne predstavnike. Pitanja su se ticala pravilnog tumačenja ajeta i, stoga, ispravnog razumijevanja kur'anskih ideja o Bogu, Njegovim svojstvima, slobodnoj volji i Božijoj svemoćnosti, drugom svijetu. Skepticizam, koji se uglavnom ne povezuje sa islamom, ipak se, prema riječima autora ove studije, postavlja kao jedna od pokretačkih sila unutar naučne historije islama, iako formalna škola skepticizma u Islamu nikada nije postojala (str. 1). Skepticizam, dakle, prevashodno znači priznanje da se neka pitanja ne mogu razriješiti ljudskim umom i u tom kontekstu,

skepticizam ni u kojem slučaju ne znači odbacivanje vjere, tako da se ni ova studija ne može smatrati historijatom grčkog antičkog skepticističkog nasljeđa u arapskom jeziku (str. 2).

Ova knjiga je, zapravo, historijat skepticizma izniklog unutar samog klasičnog islamskog teološkog mišljenja, ali je ujedno i odraz promjenjivih okolnosti pod kojima su različite skepticističke rasprave nastajale. U tom kontekstu, svako poglavlje počinje potpoglavljem koje opisuje bagdadsku intelektualnu scenu (u različitim periodima od 9. do 13. stoljeća). Tako "bagdadska potpoglavlja" nose zanimljive naslove: *Baghdad in its beginnings* (Bagdad u svojim počecima), *Baghdad beyond beliefs* (Bagdad ponad vjerovanja), *Baghdad bewildered* (Smeteni Bagdad), te *Baghdad bemoaned* (Žaljeni Bagdad). Bagdad je bio prijestolnica – poprište rasprava u kojima su različite skepticističke struje dolazile do izražaja i ponekada usmjeravala dotadašnja teološka i filozofska mišljenja. Četiri različita bagdadska perioda upućuju na četiri mislioca koja su dala svoj doprinos razvoju skepticističke misli u historiji islama: Abū 'Uthmāna 'Amr al-Jāhīza, Abū l-Ḥasana al-'Āmirīja, Abū Ḥāmida Muḥammada al-Ghazālīja i Ibn Taymiyye. Djela i mišljenja ovih autora često dolaze u oprečnost sa preovladavajućim trendovima u društvu, ali su ona također izazvala preobrat i barem donekle dala odgovor na intrigantna pitanja svoga vremena.

Tako se prvi autor, Abū 'Uthmān 'Amr al-Jāhīz, obreo u vremenu teološkog previranja u kojem je nastojao pokazati nesuvislost doslovnog tumačenja riječi, koje je nužno vodilo

ka antropomorfizmu, a samim time i kontradikcijama. Skepticizam je, u ovom kontekstu, predstavljao potpunu stagnaciju i slom znanja bez ikakve izvjesnosti (str. 59). Za stanje skepticizma koristila se riječ *ḥayra* (zbunjenost), i to ne samo u ovom periodu već i kasnije. *Ḥayra* je potjecala od nemogućnosti da se istine prihvate bez (racionalne) provjere – fideizam se odbacivao – ali je isto tako predstavljala prolaznu fazu u dosezanju konačnih odgovora. U središtu Jāḥiẓovog zanimanja je shvatljivost stvari, a pravilna upotreba jezika je bila ključ za nju (str. 33). U takvoj situaciji, stoga, nemogućnost da se prodre do stvarnog značenja riječi dovodi do antropomorfističkog poimanja Boga, a time i do konfuzije – smušenosti, odnosno svojevrsnog skepticizma. Nemogućnost da se razumije jezik vodi ne samo teološkoj pogrešci već i etičkom neredu (str. 37). U tom kontekstu, napuštanje antropomorfnih ubjeđenja bio je jedini siguran izlaz iz stanja skepticizma. Ipak, stanje zbunjenosti/smušenosti ponekada se prihvatilo, kao u slučaju sufijiskog učitelja Abū l-Qāsima al-Junayda iz Bagdada, za koga je to stanje pomagalo da se učenjaci učine skromnijim, budući da skupljanje znanja nužno vodi ka samouzdizanju (str. 47).

Deseto stoljeće (koje je vremenski okvir drugog poglavlja ove studije) obilježeno je usponom filozofije. Riječi, u čijem je pravilnom tumačenju Jāḥiẓ pronalazio rješenje dvojbama i sumnjama, u ovom stoljeću dobivaju sekundarni značaj; nad njima se pojavila logika, sa svojim konceptima i dokazima koje je mogla iznjedriti (str. 67). Ovaj period obilježava pojava mnoštva različitih tumačenja religije, zbog

čega se činilo da je potrebna pomoć filozofije kao posrednika u vjerovanjima. Osjetila, ali i sama duša, mogu zavarati – zbog toga su filozofi slijedili logiku koja ih je trebala dovesti do istinske prirode ispod privida (str. 70). Međutim, u ovom periodu dolazi i do promjene fokusa skepticizma: izvor zbunjenosti se nalazio u samome životu, koji je riječima, osjetilima i različitim pobudama prikrijavao metafizički svijet. Iz takve smetenosti nastajale su i razlike u mišljenjima koje su dovodile i do vjerske iscjepkanosti koja je toliko morila mislioci ovog perioda. Međutim, pitanje koje je zaokupljalo klasične autore sezalo je dalje od granica islama: kako izaći na kraj sa religijskim pluralitetom i argumentima drugih religija? Zbog čega je islam bio jedinstven? Slijepa ulica argumenata različitih religija bila je poznata kao *takāfu' al-adill* ili jednakost dokaza, i ona je potkopavala samu ideju vjerske istine (str. 74). Međutim, 'Āmirī nastoji da pokaže kako su učenja islama (doktrine, predaje, rituali i zakoni) dokazivi logikom (str. 92), te, više od Iskrene braće (čije djelo se također razmatra u ovom poglavlju), posvećen je religijskoj istini u fizičkoj sferi – odnosno, nastoji dokazati da znanje i djelovanje moraju biti udruženi (str. 94). Budući da logika dokazuje nužnost religije, po 'Āmirīju, islam je najracionalnija od svih religija i na taj način je čuva od skepticizma, iako posredstvom filozofije.

Upravo je remetilačka uloga filozofije ponukala sljedećeg klasičnog mislioca kojim se Paul L. Heck bavi u ovoj studiji, Abū Ḥāmida Muḥammada al-Ghazālīja da skolastičko mišljenje postavi na odgovarajuće mjesto. Za al-Ghazālīja, koji je također prošao

vlastitu skepticističku fazu, skolastičko razmišljanje može spoznati stvari samo ako su dio racionalnog poretka u svijetu, ali njihova suština se može saznati samo onako kako istinski postoje u izvoru svoga postojanja – Bogu (str. 111). Skepticizam, u ovom slučaju, poprima kognitivnu vrijednost, budući da se stvari (o Bogu) ne mogu spoznati putem logike, već se pri tome mora osloniti na poslaničku uputu (str. 120). Time al-Ghazālī pokazuje kako postoje različiti nivoi znanja i spoznaje, ali da je istina stvari ponad riječi i ideja. Na taj način, al-Ghazālī također ukazuje na “učeno neznanje” koje, naposljetku, dijeli filozofe od mistički budnih učenjaka (str. 119). Međutim, iz ovoga se ne treba zaključiti da se al-Ghazālī protivi naučnome poduhvatu – on samo poziva na shvatanje nemoćnosti ljudskog razuma kada je u pitanju djelovanje stvorenog u odnosu na Boga, ali ne i u okviru djelovanja svijeta samoga po sebi (str. 135). Sve što filozofija može ponuditi u razmatranju Božijeg odnosa prema svijetu su mogućnosti (str. 136). Ipak, al-Ghazālī u isto vrijeme nastoji pokazati kako su pravila logike zapravo fenomen svetih knjiga, te, naposljetku, da ljudsko razmišljanje i Božiji Govor mogu djelovati zajedno (str. 147). No, mislilac klasičnog islama Ibn Taymiyya, kojim se autor bavi u sljedećem poglavlju, ipak neće dijeliti prihvatanje filozofije.

Za razliku od svojih prethodnika, Ibn Taymiyya je smatrao da su racionalističke tendencije i pravci u tumačenju mogli dovesti samo do obične sumnjive pretpostavke (*ẓann*) koja je prijetila da se muslimani upute stranputicom, budući da više ne mogu jasno misliti o Svetome Tekstu (str. 153). Ibn Taymiyya

se u potpunosti obrušio na racionalnost logike, iako ne i na samu racionalnost. Zapravo, ovom klasičnome autoru je smetalo preveliko pouzdanje u ljudski razum i smatrao je da su muslimani na putu da zalutaju kao što su to, prema njemu, učinili kršćani koji su iskrivili Božiju Poruku. Racionalnost se nikada ne dovodi u pitanje, pa tako ni jasnoća poruke Kur’ana i hadisa kako su ih razumijevale prve generacije muslimana (*al-salaf al-ṣāliḥ*). Skepticizam kakav se pojavljuje u Ibn Taymiyyinom djelu inspiriran je Kur’anom i baca sumnju na moć uma da stekne znanje o Bogu koje se suprotstavlja jednostavnoj Božijoj poruci (str. 162). Ibn Taymiyyinim skepticizmom, stoga, pozivalo se na oslobođenje istinske religije od dogmatskih navoda bez utemeljenja u Svetoj Knjizi (str. 188).

Zaključak ove studije pomalo je neobičan, jer donosi pogled na razmatranja Ibn Hazma iz Kordobe (umro 1064.), koji, iako ne odbacuje važnost teološkog ispitivanja, sigurnost u vjerovanju vraća u srce vjernika: vjerovanje djeluje na nivou srca, a ne glave (str. 196). Na taj način skepticizam postaje sastavnim dijelom skolastičkog svijeta klasičnog islama: od ispitivačkog odnosa prema doslovnom značenju riječi, preko traganja za idejama i konceptima iza riječi do potiskivanja i, konačno, odbacivanja prvenstva filozofije i logike u shvatanju vjerskih istina. U tom kontekstu, ova knjiga predstavlja interesantno štivo za istraživače historije islamske civilizacije, a pogotovo one koje zanima plodotvorni period klasičnog islama.

Dženita Karić

Rebecca R. Williams, MUHAMMAD AND THE SUPERNATURAL: MEDIEVAL ARAB VIEWS, Routledge, London and New York, 2013, 219 pp.

Uloga i prikazivanje nadnaravnih događaja u religijskim djelima nastalim tokom klasičnoga perioda islama nisu zadobili dovoljno naučne pažnje u savremenoj orijentalističkoj literaturi, tako da knjiga Rebecce R. Williams nastoji da popuni ovu prazninu i još jednom ukaže na neizmjerne mogućnosti različitih žanrova, autora i djela iz klasičnoga perioda.

Knjiga nosi naslov *Muhammad and the Supernatural: Medieval Arab Views* (Muhammed i nadnaravno: srednjovjekovni arapski pogledi) te je podijeljena u četiri dijela: *Sex* (Seksualni čin) sa poglavljima *The light of prophecy: Christian, Jewish, and Pagan attempts* (Svjetlost poslanstva: kršćanski, jevrejski i paganski pokušaji), *God knows very well where to place His Message* (Bog zna jako dobro gdje će poslati Svoju Poruku), *Muhammad's conception and the supernatural* (Muhammedovo začecje i nadnaravno); *Politics* (Politika) koje sadrži poglavlja *Muhammad's public announcement and the absence of the supernatural* (Muhammedovo javno obznanjivanje vjere i odsustvo nadnaravnog), *Who will aid me in this matter?* (Ko će mi pomoći u ovoj stvari?) te *Abū Lahab: The villain* (Abu Lahab: Negativac); dio pod naslovom *Betrayal* (Izdaja) također ima tri poglavlja i to: *Questions of character: Hātib's letter to the Meccans* (Pitanje karaktera: Hatibovo pismo stanovnicima Meke), *Hātib's story*

in the tafsīr (Hatibova priča u tefsiru) i *The necessity of the supernatural* (Neophodnost nadnaravnog). Četvrti i posljednji dio nosi naslov *Wrath* (Srdžba), a u njemu su sadržana sljedeća poglavlja: *ʿAmir b. Al-Ṭufayl and Arbad b. Qays: control and chaos in the Sīra* (ʿAmir b. Al-Ṭufayl i Arbad b. Qays: kontrola i kaos u sīri), *And God sent upon him a thunderbolt* (I Bog je na njega poslao munju) te *Authorial control and the supernatural* (Autorska kontrola i nadnaravno). Svaki dio studije ima odvojeni uvod i zaključak, što uz uvod i zaključak studije, te ostale dodatke predstavlja konačan sadržaj knjige.

Studija proučava četiri događaja iz Poslanikovoga života i njihovu povezanost sa nadnaravnim: njegovo začecje, obznanjivanje vjere, izdaju jednog ashaba te zavjeru protiv Poslanika. Fokus studije, dakako, nije na ispitivanju i istraživanju toga da li je priroda tih događaja uistinu nadnaravna ili ne, već na načinu na koji su se ti događaji prelomili u poslaničkoj biografiji (*sīra*) i kurʿanskoj egzegezi (*tafsīr*). Tom prilikom, autorica koristi klasična djela Abū Jaʿfara Muḥammada b. Jarīr al-Ṭabarīja (umro 310/923) i Abūʿl-Fidāʾ Ismāʿīla b. ʿUmara b. Kathīra (umro 773/1373): al-Ṭabarījevo tefsirsko djelo *Jāmiʿ al-bayān fī tafsīr al-Qurʿān*, ali i njegovo biografsko djelo *Taʾrīkh al-rusul waʾl-mulūk*, te Ibn Kathīrov tefsir *Tafsīr al-Qurʿān al-ʿAzīm* i sīru *al-Bidāya waʾl-Nihāya*.

Prvi dio studije proučava pitanje svjetla koje se javlja na licu Abdullaha, Poslanikovoga oca, te pokušaje različitih žena – pripadnica judaizma, kršćanstva i arapskoga paganstva – da to

svjetlo “zarobe” za sebe, što je, zapravo, simbol za pretenzije različitih vjerskih svjetonazora. Iako ovaj događaj navode i al-Ṭabarī i Ibn Kathīr, samo prvi dozvoljava druga tumačenja koja nemaju izravne veze sa nadnaravnim. Drugi dio studije nastoji da pojašni čudesni događaj umnožavanja hrane i pića kada je Poslanik Muhammed obznanio svoju misiju po prvi put privatnome krugu ashaba. Događaj koji je poprimio političke dimenzije (da li je hazreti Alija tada određen za svojevrstnog nasljednika ili ne) al-Ṭabarī i Ibn Kathīr opet različito tumače, u skladu sa vlastitim vremenskim kontekstom. Treći dio studije, pak, opisuje Poslanikovo znanje o tome da će ga jedan od ashaba izdati, odnosno, da će ashab po imenu Hāṭib ibn Abī Balta‘a poslati pismo stanovnicima Meke u kojem ih upozorava da će ih Poslanik napasti. Obojica autora direktno ili indirektno podržavaju tumačenje ovoga događaja u svjetlu nadnaravnoga, iako se djelomično razilaze u tome da li je Poslanikovo znanje uslijedilo kao rezultat njegove dove ili ne. Četvrti dio studije također se bavi zavjerom protiv Poslanika koju su skovali ‘Āmir ibn al-Ṭufayl i Arbad ibn Qays, a koja je osujećena bilo kao rezultat dove ili direktnoga Božijega djelovanja (str. 14).

Pomnom analizom teksta autorica nastoji da predstavi ne samo mjesto koje su različite predaje imale u djelima ove dvojice autora već i način na koji su oni sačinjavali svoje vlastite interpretacije pomoću pažljivog odabira predaja i uspješnog ili neuspješnog argumentiranja svojih tekstualnih izbora. Osnovni cilj studije je da prikaže određeni trend unutar islamske civilizacije

u jednom određenom periodu, ali i da ispita razlike koje postoje u percepciji nadnaravnog u životu Poslanika Muhammeda u djelima al-Ṭabarīja i Ibn Kathīra (str. 6). Pored dijahronijskog, studija istražuje i sinhronijsko razlikovanje interpretacija u različitim žanrovima tefsira i šire.

Kroz analizu pripovijesti o nadnaravnom kod al-Ṭabarīja i Ibn Kathīra, Rebecca R. Williams nastoji pokazati kako su ova dva marljiva biografa i mufessira zapravo živjeli u veoma različitim historijskim uslovima koji su, na primjer, prvome omogućavali da razmotri i druga tumačenja pored nadnaravnoga, odnosno, da mu nadnaravno ne bude u najužem tekstualnom fokusu, dok drugi, usljed promijenjenih historijskih okolnosti i velikih katastrofa u muslimanskom svijetu, pripovijesti o nadnaravnom koristi u svrhu dokazivanja vlastite interpretacije događaja.

Međutim, iako opaža selektivnost u izboru predaja (pogotovo u slučaju Ibn Kathīra), autorica, čini se, nije svjesna da je i njezina interpretacija na određenim mjestima u studiji veoma tendenciozna (posebno u trećem poglavlju u kojem utvrđivanje pravilnog vremenskog okvira za događaj u predajama predstavlja ključno pitanje u kojem se oslikava i sama autoričina do izvjesne mjere negativna *orijentalistička* namjera: da secirajući tekst dođe do ‘iznenađujućih’ rezultata). Tome se može pridodati i skoro senzacionalistička narav naslova u studiji (*Sex, Politics, Betrayal, Wrath*) što u izvjesnoj mjeri narušava ili zaklanja dobre strane koje ova studija svakako ima.

Dženita Karić

UNITY IN DIVERSITY: MYSTICISM, MESSIANISM AND THE CONSTRUCTION OF RELIGIOUS AUTHORITY IN ISLAM (ed. Orkhan Mir-Kasimov), Brill, Leiden-Boston, 2014, 424 pp.

Pitanje *Ko govori u ime islama?* sve učestalije se postavlja u zapadnome akademskom diskursu. Njime se ponekada impliciraju i sukobljavajuće pretenzije na sposobnost reprezentacije, jer onaj ko može da govori *u ime nekoga*, posjeduje legitimitet i saglasnost onih *u čije se ime govori*, odnosno, posjeduje autoritet. No, religijski autoritet mnogo je više od toga: on predstavlja i mogućnost da se određuje norma, a samim time i devijacija od nje, koja se potom suzbija ili eliminiše.¹ O složenim odnosima između zvaničnoga religijskoga autoriteta i alternativnih prostora religijskoga tumačenja govori knjiga *Unity in Diversity: Mysticism, Messianism and the Construction of Religious Authority in Islam* (Jedinstvo u raznolikosti: Mističizam, mesijanstvo i konstrukcija religijskog autoriteta u islamu) koja donosi iscrpan pregled mističkih, mesijanističkih i milenarističkih pokreta unutar islama (i onih koji su izrasli iz njega u zasebne religije), ali i predstavlja nova definiranja glavnih i marginalnih religijskih i duhovnih strujanja unutar islama, koja prevazilaze uobičajenu zastarjelu podjelu na ortodoksiju i heterodoksiju.

¹ Vidi više u: Gudrun Krämer i Sabine Schmidtke, Introduction, *Speaking for Islam: Religious Authorities in Muslim Societies*, Leiden, Brill, 2006.

Studija *Unity in Diversity: Mysticism, Messianism and the Construction of Religious Authority in Islam* podijeljena je na tri ključna dijela: *Languages, Concepts and Symbols* (Jezici, koncepti i simboli) sa poglavljima *La transgression des normes du discours religieux: Remarques sur les shaḥāhāt de Abū Bakr al-Shiblī* (Transgresija normi religijskoga diskursa: Napomene o *shaḥāhātima* Abū Bakr al-Shiblīja) autora Pierre Loryja, *Religious Authority and Apocalypse: Tafsiḥ as Experience in an Early Work by the Bāb* (Religijski autoritet i apokalipsa: *tefsir* kao iskustvo u jednom ranom Bābovom djelu) Todda Lawsona, *La transmigración des âmes. Une notion problématique dans l'ismaélisme d'époque fatimide* (Transmigracija duša. Jedna problematična ideja u ismailizmu u fatimidskome periodu) Daniela De Smeta, *Promised One (maw'ūd) or Imaginary One (mawhūm)? Some Notes on Twelver Shī'ī Mahdī Doctrine and its Discussion in Writings of Bahā' Allāh* (Obećani (*maw'ūd*) ili Imaginarni (*mawhūm*)? Neke bilješke o mehdijskoj doktrini duodecimalnih šiija i rasprava o njoj u djelima Bahāullāha) Armina Eschraghija, te *To the Abode of the Hidden One: The Green Isle in Shī'ī, Early Shaykhī, and Bābī-Bahā'ī Sacred Topography* (Ka prebivalištu Skrivenoga: Zeleni Otok u šiitskoj, ranoj šejhijskoj i babiljsko-behaijskoj svetoj topografiji) Omida Ghaemmaghamija. Drugi dio nosi naslov *Post-Mongol Tendencies: Mysticism, Messianism and Universalism* (Postmongolske tendencije: mističizam, mesijanstvo i univerzalizam) i donosi poglavlja *The Kūfan Ghulāt and Millenarian (Mahdist) Movements in Mongol-Türkmen Iran* (Kufijski *gulāti*

i milenaristički (mehdistički) pokreti u mongolsko-turkmenskom Iranu) William F. Tuckera, *Intercessory Claims of Šūfī Communities during the 14th and 15th Centuries: 'Messianic' Legitimizing Strategies on the Spectrum of Normativity* (Pretenzije na zagovorništvo kod sufijskih zajednica tokom 14. i 15. stoljeća: 'Mesijanske' legitimizirajuće strategije o spektru normativnosti) Devina DeWeesea, *Ummīs versus Imāms in the Hurūfī Prophetology: An Attempt at a Sunnī/Shī'ī Synthesis?* (Ummije naspram Imama u hurufijskoj profetologiji: Pokušaj sunitško/šiijske sinteze?) Orkhana Mir-Kasimova, *The Occult Challenge to Philosophy and Messianism in Early Timurid Iran: Ibn Turka's Lettrism as a New Metaphysics* (Okultni izazov filozofiji i mesijanstvu u ranom timuridskom Iranu: Lettrizam Ibn Turka kao jedna nova metafizika) autora Matthewa Melvina-Koushkija, *Timurid Experimentation with Eschatological Absolutism: Mīrzā Iskandar, Shāh Ni'matullāh Walī, and Sayyid Sharīf Jurjānī in 815/1412* (Timuridsko eksperimentiranje sa eshatološkim apsolutizmom: Mīrzā Iskandar, Shāh Ni'matullāh Walī i Sayyid Sharīf Jurjānī u 815./1412. godini) Ilkera Evrima Binbaşa. Treći dio je naslovljen *From Mysticism and Messianism to Charismatic Kingship: Ottomans, Safavids and Mughals* (Od misticizma i mesijanstva do karizmatičnog kraljevanja: Osmanlije, Safavidi i Moguli) sa poglavljima *L'idéologie d'État concurrencée par son interprétation: les Melāmī-Hamzevī dans l'empire ottoman* (Ideologija države kao takmac njezinome tumačenju: melamije i hamzevije u Osmanskome carstvu) Paula Bellanfata, Kaygusuz Abdal: *A*

Medieval Turkish Saint and the Formation of Vernacular Islam in Anatolia (Kaygusuz Abdal: Srednjovjekovni turski svetac i formiranje vernakularnog islama u Anadoliji) Ahmeta T. Karamustafe, *The World as a Hat: Symbolism and Materiality in Safavid Iran* (Svijet kao kapa: simbolizam i materijalnost u safavidskom Iranu) Shahzada Bashira, *Persian Nuqtawīs and the Shaping of the Doctrine of "Universal Conciliation" (sulḥ-i kull) in Mughal India* (Perzijske nuktevijske i oblikovanje doktrine "Univerzalnog pomirenja" (sulḥ-i kull) u mogulskoj Indiji) Abbasa Amanata, te *Messianism, Heresy and Historical Narrative in Mughal India* (Mesijanstvo, hereza i historijski narativ u mogulskoj Indiji) A. Azfara Moinea. Pored toga, knjiga sadrži predgovor Mohammada Alija Amir-Moezzija, te uvod Orkhana Mir-Kasimova, te ostale uobičajene dodatke kao što su spisak saradnika i indeks imena i termina.

Ovakav raspored cjelina u knjizi odgovara konceptu izloženom u uvodu Orkhana Mir-Kasimova, tako da prvi dio donosi pregled jezika, tema i simbola mističkoga i mesijanističkoga diskursa i odnosu prema religijskom autoritetu, a koji može biti u neskladu sa zakonskom (šerijatskom) normom (str. 14). Drugi dio se bavi postmongolskim mističkim i mesijanističkim tendencijama koje se, s jedne strane, promatraju i kao mogući nastavak gulatskih strujanja iz kufanskoga perioda, ali i kao krajnje ekstremni dio spektra tumačenja religijskog autoriteta u sufizmu (str. 15-16). O ulozi mističkih i mesijanističkih tumačenja religijskog autoriteta i njihovome odnosu sa pravnom 'ortodoksijom' u

konsolidacijskim procesima velikih carstava (osmanskog, safavidskog, mogulskog) govori treći dio studije.

Sve pretenzije na religijski autoritet morale su dokazati svoju povezanost sa Kur'anom (str. 2). Za razliku od krute podjele na pravovjerje i heterodoksiju (zastupljenu i u ranijoj literaturi), autori ove studije predlažu da se analiziraju tri osnovna pravca koja su imala zadatak da očuvaju i tumače izvorni impuls poslaničke objave (str. 2). To su racionalizam, misticizam te tradiconistički pristup. Ovi pristupi su se u različitim omjerima kombinirali u okviru šerijata. U izvjesnom smislu, mistički i tradiconistički pristupi omogućavali su bližu usporedbu, pri čemu se može jasnije uočiti njihova specifična sinteza u motivima koje, na primjer, koriste neke sunitske pravne škole (str. 7). No, iako je ta integracija različitih pristupa bila u velikoj mjeri uspješna, ona je ipak bila autoritarna prema onome što je podrazumijevala kao 'pretjerivanje' i odstupanje od vlastite norme. Ipak, baš kao i 'hereza' i 'norma' je ono što su autori ove studije pokušavali odrediti, kao i utjecaj historijskih procesa koji dovode do pojave alternativnih tumačenja religijskih autoriteta.

Stoga prvi dio studije, pored toga što donosi pregled osnovnih pojmova kojima će se služiti autori i u druga dva dijela, nastoji pokazati kako su "devijantni" oblici tumačenja religijskog autoriteta, ali i oni oblici koji su se potom izdvojili iz islama, u nekim aspektima zadržavali obilježja glavne struje tumačenja islama. Tako se prvo poglavlje autora Pierre Loryja bavi *šatḥ*ovima – ekstatičnim izričajima Abū Bakra al-Shiblīja koji se mogu tumačiti kao pretjerivanje

i blasfemija jedino ukoliko se u obzir ne uzme specifično mističko iskustvo koje dovodi do takvih izričaja. S druge strane, poglavlje Todda Lawsona o tefsirskom iskustvu osnivača babijske religije, govori o pojavi tradicionalnog religijskog diskursa kod `Alīja Muhammada Shirazija, a koji lahko može biti zanemaren ukoliko se pažnja usmjeri samo na njegovu kasniju devijaciju od norme. Treće poglavlje Daniela De Smeta donosi bitno razmatranje pojmova kao što su *ba`t*, *qiyāma*, *tanāsuh* u kontekstu djela ismailitskih mislilaca, te se u njemu pokazuje da su, za razliku od uvriježenog mišljenja, među njima postojale razlike u promatranju ovih pojmova. Na sličan način, u četvrtom poglavlju Armina Eschraghija, pokazuje se postepeno iščezavanje koncepta Mehdija u behaizmu dok se ta religija odmiče od duodecimalističkog šiizma, što se, u petom poglavlju Omida Ghaemmaghamija, može vidjeti i prilikom analize "Zelenoga otoka" u različitim interpretacijama duodecimalističkog šiizma, šejhizma, babijske i behajiske religije.

Drugi dio studije detaljnije ispituje tendencije i strujanja koja su se pojavila u islamskome svijetu nakon mongolske invazije, a koja, prevashodno, iskazuju snažnu sličnost sa *gūlātima* iz Kufe (poglavlje Williama F. Tuckera). Pored toga, kako pokazuje poglavlje Devina DeWeesea, ovaj dio studije se bavi pojavom milenarističkih/mesijanističkih pokreta kao rezultatom intenzivnog takmičenja i pretenzija na superiornost sufijskih zajednica tog perioda (14. i 15. stoljeće), uz širenje krugova javnoga djelovanja i patronstva (str. 197-198). Poglavlje Orkhana Mir-Kasimova, s druge strane, bavi se

specifičnim pokušajem sunitsko-šiitske sinteze u mišljenju hurufije Faḍl Allāha Astarābādīja u djelu *Jāwidān-nāma*. Dok je letrizam u kontekstu hurufijske doktrine predstavljao svojevrsnu devijaciju, poglavlje Matthewa Melvina-Koushkija ističe postojanje letrizma u *mainstream* i intelektualnoj formi (str. 247) analizirajući djelo okultnog filozofa ranog timuridskog Irana, Ibn Turka. Ilker Evrim Binbaş, pak, nastoji da na primjeru princa Mīrze Iskandara i njegove prepiske sa učenicima svoga perioda, prikaže kako vladajuće elite timuridskog perioda počinju koristiti milenarističke tendencije da bi konsolidirali vlastitu moć.

Ovo poglavlje predstavlja prelaz ka trećem dijelu studije, koje se bavi konsolidacijom moći u narastajućim osmanskim, safavidskim i mogulskim carstvima. Tako rad Paula Ballanfata govori o eliminaciji melamija-hamzevija u okviru Osmanskoga carstva ne isključivo zbog njihovih očitih mesijanističkih pretenzija, već zbog toga što se nisu uklapali u mozaik prihvaćenoga misticizma. S druge strane, poglavlje Ahmeta T. Karamustafe o oblikovanju vernakularnog islama u Anadoliji (alevitsko-bektašijske tradicije) putem analiziranja stihova Kaygusuz Abdala pokazuje jaz između etablirane sufijske tradicije i one koja je u procesu konsolidacije ostala marginalizirana. O novom odnosu prema razumijevanju i djelovanju simbola kao aspekata religijskih svjetonazora (str. 344) govori poglavlje Shahzada Bashira na primjeru simbola kape u safavidskom Iranu.

Posljednja dva poglavlja studije govore o mogulskoj Indiji, te tako Abbas Amanat ukazuje na ulogu perzijskih nuktevija na dvoru vladara Akbara, i njegovoj koncepciji univerzalističkoga svjetonazora u obliku *Dīn-i Ilāhīja* koji je stajao u kontrastu sa sunitskom "ortodoksijom". O procjepima i nesrazmjerima između striktnog i "devijantnog" tumačenja religijskog autoriteta koji se, ipak, pojavljivao i u mišljenju konzervativnijih mogulskih učenjaka i historičara, poput 'Abd al-Qādira Badā'ūnīja, govori posljednje poglavlje autora A. Azfara Moina.

Ova studija značajna je za sve studente i istraživače ranog modernog perioda i milenarističkih tendencija različitih religijskih skupina koje su mogle posjedovati i političke pretenzije u okviru Osmanske, Safavidske ili Mogulske imperije. U širem smislu, radovi ove studije predstavljaju i analiziraju mnogostruke borbe za tumačenje religijskih izvora, borbe koja su ponekada latentne, ali uvijek prisutne. Ono što ova knjiga, ponad svega rečenog, nastoji pokazati je kako se početni religijski impuls morao održavati u promjenjivim okolnostima i uvijek iznova obnavljati da ne bi izgubio svoju snagu, a samim time i pristalice. Više nego što je ovo studija o različitim poimanjima i pretenzijama na religijski autoritet, *Unity in Diversity* je djelo o sveprožimajućem utjecaju islamskog religijskog impulsa i njegovim mnogovrsnim manifestacijama.

Dženita Karić